

Βασίλης Βαμβακάς*

Η ανάδυση του αντιδεξιού πολιτικού λόγου την περίοδο των λαϊκών αγώνων 1961-65

Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Τουλάχιστον τρία γεγονότα της δεκαετίας του '60 αποτελούν σημεία αναφοράς της συμβολικής και φαντασιακής θέσμησης της συλλογικής διαμαρτυρίας στη μεταπολεμική Ελλάδα: ο ανένδοτος αγώνας που ξεκινά από τις 14 Νοεμβρίου 1961 μετά τις αμφιλεγόμενες εκλογές του Οκτώβρη και διαρκεί μέχρι τα τέλη του 1962, η δολοφονία και η κηδεία του Γρηγόρη Λαμπράκη το Μάη του 1963 και οι 70 ημέρες μαζικών συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας (περίπου 400 σε αριθμό) σε όλη την επικράτεια ως λαϊκή αντίδραση στα πολιτικά γεγονότα του Ιουλίου του 1965.¹ Από το 1961 έως το 1965 η συσσωρευμένη δυσaréσκεια κοινωνικών στρωμάτων που παρέμεναν στο περιθώριο, παρά τη σημαντική οικονομική ανάπτυξη της περιόδου,² εκδηλώνεται σε ένα γενικευμέ-

* ΣΗΜΕΙΩΣΗ ΤΕΤΡΑΔΙΩΝ:

Ο Βασίλης Βαμβακάς είναι λέκτορας στην Κοινωνιολογία της Επικοινωνίας στο ΑΠΘ. Για λόγους οικονομίας χώρου παραλήφθηκε η βιβλιογραφία, η οποία όμως καθ' ολοκληρίαν υπάρχει στις υποσημειώσεις.

1. Γεγονότα που αναμφίβολα σηματοδοτούν «συγκρουσιακούς κύκλους» που αλλάζουν σημαντικά τα δεδομένα της εποχής. Βλ. Σ. Σεφεριάδης, «Συλλογικές δράσεις, κινηματικές πρακτικές: η «σύντομη δεκαετία του '60 ως «συγκρουσιακός κύκλος», στο Α. Ρήγος, Σ. Σεφεριάδης, Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Καστανιώτης, Αθήνα 2008, σσ. 71-73.

2. Χ. Ιορδάνογλου, «Η οικονομία 1949-1974. Ανάπτυξη και νομισματική σταθερότητα»

νο πνεύμα πολιτικής και πολιτιστικής αφύπνισης που αποτυπώνεται με τον πιο χαρακτηριστικό τρόπο στις πολυπληθείς πολιτικές διαμαρτυρίες στους δρόμους των μεγάλων ελληνικών πόλεων. Οι μαζικές διαδηλώσεις κατά τη δεκαετία του '60 αμφισβητούν ανοιχτά την «καχεκτική» δημοκρατία³ που είχε επιβάλει το μετεμφυλιακό καθεστώς, εμπλουτίζοντας τη δημόσια σφαίρα της εποχής με έντονα συναισθήματα αλλά και νέες πρακτικές πολιτικής δράσης. Η συγκεκριμένη περίοδος που διακόπτεται απότομα από την έλευση της χούντας αφήνει ενεργή την παρακαταθήκη της σε συμβολικούς και οργανωτικούς όρους τόσο στις αντιδικτατορικές ομάδες όσο και στον μαζικό εκδημοκρατισμό των πρώτων δεκαετιών της μεταπολίτευσης. Πρόθεση του συγκεκριμένου άρθρου είναι να φωτίσει τους τρόπους με τους οποίους ο σύγχρονος «δημοκρατικός λαός» συγκροτείται ως εικόνα και ως υποκείμενο σ' αυτή την ταραγμένη πενταετία και αποκτά μια διαχρονική πολιτική και συμβολική σημασία. Η διερεύνηση, δηλαδή, του δημόσιου λόγου που αρθρώνουν συγκεκριμένοι φορείς για το μαζικό «λαϊκό αγώνα» μεταξύ 1961-1965 αποσκοπεί όχι μόνο στην κατανόηση της «σύντομης» δεκαετίας του '60 αλλά και της μεταπολιτευτικής περιόδου, αφού η τελευταία αναπαράγει, πολλαπλασιάζει και θεσμοποιεί σε μεγάλο βαθμό τις εκδηλώσεις μαζικού εκδημοκρατισμού της εξεταζόμενης περιόδου.⁴

Την ώρα που οι «μάζες» στο δυτικό κόσμο ευαισθητοποιούνται όχι μόνο με βάση τις παραδοσιακά δημόσιες υποθέσεις αλλά και σε σχέση με ζητήματα της ιδιωτικής σφαίρας, στην Ελλάδα το ίδιο το δικαίωμα της ελεύθερης εκδήλωσης της πολιτικής ταυτότητας δεν υπήρξε δεδομένο εξαιτίας του «κομμουνιστικού κινδύνου».⁵ Την εποχή που η ελληνική κοινωνία βγαίνει οριστικά από τη μετα-

στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1779-2000*, τ.9, *Νικητές και ηττημένοι 1949-1974*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 59-68 και Γ. Σταθάκης, «Η απρόσμενη οικονομική ανάπτυξη στις δεκαετίες του '50 και του '60: η Αθήνα ως αναπτυξιακό υπόδειγμα», *Πρακτικά Συνεδρίου 1949-1967, Η εκρηκτική εικοσαετία*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2002.

3. Σύμφωνα με τον προσδιορισμό του Η. Νικολακόπουλου στο *Η καχεκτική δημοκρατία, κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Πατάκης, Αθήνα 2001.

4. Υπό αυτή την έννοια θα παραφράζαμε τον τίτλο του συλλογικού τόμου της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης δίνοντας στην ελληνική δεκαετία του '60 όχι μόνο τον προσδιορισμό σύντομη αλλά και επίμονη αφού τη βρίσκουμε συμβολικά και πολιτικά παρούσα τουλάχιστον στα 15 πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης, Βλ. Κ. Τσουκαλάς, «Η ελληνική δεκαετία του '60: "σύντομη ή μακρά"» και Α. Ρήγος, «Για τη "σύντομη" δεκαετία του '60: η σημαντική μιας εποχής» στο Α. Ρήγος, Σ. Σεφεριάδης, Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Καστανιώτης, Αθήνα 2008, σσ. 41-46 και 441-451 αντίστοιχα.

5. Από το 1946 και μετά θεωρείτο αντεθνικό έγκλημα μεταξύ των άλλων «η συμμετοχή σε νόμιμα απαγορευμένες υπαίθριες συγκεντρώσεις ή σε μη αναγγελλθείσες προηγούμενως στις αστυνομικές Αρχές συναθροίσεις σε κλειστό χώρο», ενώ καθιερωνόταν και η συλλογική ευθύνη σε περίπτωση που σε αυτές τις συγκεντρώσεις διαπράττονταν βιαιοπραγίες και προσβολές. Βλ.

πολεμική ανέχεια και σταδιακά εμπεδώνει καταναλωτικές συμπεριφορές,⁶ τον εμπορικό αισθησιασμό και το σταρ σύστημα, η εκκρεμούσα ανάγκη για ουσιαστική κατοχύρωση των δημοκρατικών δικαιωμάτων δεν απωθείται. Αντίθετα, αυτό το αίτημα έρχεται στο προσκήνιο και συνδυάζεται με τη διεκδίκηση καλύτερης παιδείας (φοιτητικό κίνημα) και εθνικής αυτοδιάθεσης (Κυπριακό).⁷ Τα κυρίαρχα συνθήματα της Ελλάδας του '60 δεν είναι «η φαντασία στην εξουσία» ή το «κάντε έρωτα, όχι πόλεμο» αλλά απλοί αριθμοί όπως το «114» και το «15%» οι οποίοι κωδικοποίησαν την απαίτηση για ταυτόχρονη κατίσχυση της μαζικής και εξατομικευμένης δημοκρατίας.⁸

Η αντίδραση του παραταξιακού Τύπου της εποχής σε αυτό το πρωτοφανώς έκρυθμο για την μετεμφυλιακή περίοδο περιβάλλον προσκομίζει σημαντικές πληροφορίες, ανεξάρτητα από τη θετική ή αρνητική αναπαράσταση των γεγονότων. Έχει ορθά παρατηρηθεί ότι ο τρόπος με τον οποίο ο ημερήσιος Τύπος της δεκαετίας του '60 παρακολουθεί και αναπαράγει την πολιτική επικαιρότητα της περιόδου, βρίθει προπαγανδιστικών και διχαστικών στερεοτύπων.⁹ Πράγματι, από τις στήλες των μεγάλων εφημερίδων το αίτημα της δημοσιογραφικής αντικειμενικότητας και του ήπιου λόγου φθίνει σημαντικά κατά την εξεταζόμενη περίοδο. Παρ' όλα αυτά, η ακραία μεροληπτικότητα που διακατέχει την παραταξιακή δημοσιογραφία της δεκαετίας του '60 δεν υπήρξε μόνο το μέσο για αντιδεοντολογικά χτυπήματα στους πολιτικούς αντιπάλους. Η έκρηξη της λαϊκιστικής υφολογίας εις βάρος της νηφάλιας διερεύνησης των γεγονότων φαίνεται πως υπήρξε αποτέλεσμα του απότομου εκδημοκρατισμού του δημόσιου χώρου που πραγματοποιήθηκε σε μεγάλο βαθμό ερήμην της λειτουργίας του Τύπου, ο οποίος συνέχισε να λειτουργεί με στενά παραταξιακά ή προσωποκεντρικά κριτήρια όσον αφορά στην αντιμετώπιση των έντονων καταστάσεων που προέκυψαν και των αιτημάτων που τις πυροδοτούσαν. Οι αναπαραστάσεις του ημερήσιου Τύπου της περιόδου 1961-1965 αποτέλεσαν το βασικό υλικό της μελέτης μας

N. Αλεβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974*, Θεμέλιο, Αθήνα 1994, σ. 503.

6. Β. Καραποστόλης, *Η καταναλωτική συμπεριφορά στην ελληνική κοινωνία 1960-1975*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1983, σσ. 243-280.

7. Σ. Ρίζας, Ι. Στεφανίδης, «Το κυπριακό ζήτημα. Ο αγώνας για Ένωση, η Ανεξαρτησία, η τουρκική εισβολή», και Γ. Μητροφάνης, «Το φοιτητικό κίνημα. Πολιτικά κινήματα - Οργανώσεις νεολαίας» στο Παναγιωτόπουλος Β. (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1779-2000*, τ.9, *Νικητές και ηττημένοι 1949-1974*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σσ. 97-110 και σσ. 143-153 αντίστοιχα.

8. Ο D. Wolton υποστηρίζει ότι το μαζικό και το ατομιστικό αν και αντιθετικές συνθήκες επικρατούν χωρίς ιεράρχηση στο δυτικό πολιτισμό ως αποτέλεσμα της αποδοχής τόσο του φιλελεύθερου πνεύματος (νομιμοποίησης της ελευθερίας του ατόμου) όσο και της σοσιαλιστικής παράδοσης (ισότητα, νομιμοποίηση του πλήθους και των μαζών), Βλ. D. Wolton, *Σκέψεις για την επικοινωνία*, Σαββάλας, Αθήνα 2005, σσ. 42-47.

9. Δ. Ψυχογιός, *Τα έντυπα μέσα επικοινωνίας*, Καστανιώτης, Αθήνα 2004, σ. 394.

(Νέα, Βήμα, Ελευθερία, Καθημερινή, Ακρόπολις, Αυγή) στην προσπάθεια να εξετάσουμε τη δημόσια σφαίρα της δεκαετίας του '60 σε συνθήκες ακραίας πολιτικοποίησης.¹⁰ Το υλικό που επιλέχτηκε διερευνήθηκε σε τέσσερεις άξονες:

1. Την επίδραση των γεγονότων διαμαρτυρίας στη δημοσιογραφική πρόσληψη της πολιτικής επικαιρότητας ως προς το βαθμό αφηγηματικής αδράνειας ή προσαρμοστικότητας του δημοσιογραφικού κόσμου στην καλύτερη καταγραφή και ερμηνεία της νέας πραγματικότητας.

2. Τις νέες συμβολικές επενδύσεις που ενορχηστρώθηκαν με τη βοήθεια του Τύπου μέσα από το ισχυρό ενδεχόμενο του μαζικού εκδημοκρατισμού της ελληνικής ζωής.

3. Τις συνέχειες και ασυνέχειες της πολεμικής δημοσιότητας που αναπτύσσεται την τετραετία 1961-65 σε σχέση με την πολωμένη μεταπολιτευτική περίοδο (κυρίως της δεκαετίας του 1980).

4. Τον κριτικό έλεγχο της συνήθους ταύτισης του λαϊκίστικου στοιχείου με το δημαγωγικό μηχανισμό παραμόρφωσης και χειραγώγησης των λαϊκών αιτημάτων.

Για την διερεύνηση των παραπάνω αξόνων η μεθοδολογική προσέγγιση της ανάλυσης λόγου προκρίθηκε ως η καταλληλότερη ώστε να αντιμετωπιστεί ο κίνδυνος οποιασδήποτε μονοσήμαντης και ουσιοκρατικής ερμηνείας του δημοσιογραφικού πεδίου της περιόδου 1961-65.¹¹ Η ποσοτικοποίηση της πληροφορίας που μεταφέρουν οι εφημερίδες της εποχής θα είχε χρησιμότητα μόνο στο βαθμό που στοχεύαμε να μελετήσουμε την ανάδυση στερεοτυπικών σχημάτων που εμπεριέχονται σε αυτή, ανάλογα βέβαια με το παραταξιακό πρίσμα του κάθε εντύπου. Αυτή η επιλογή θα μας οδηγούσε στην ανίχνευση παλαιών πολιτικών και πολιτισμικών σημάνσεων (π.χ. αναφορές στις συγκρουσιακές διαιρέσεις του εμφυλίου)¹² στο βαθμό που άλλες δημοσιογραφικές συνταγές καταγραφής μαζικών κινητοποιήσεων δεν είχαν ακόμη προκύψει εξαιτίας της ουσιαστικής έλλειψης γεγονότων αυτής της κλίμακας. Ανεπιθύμητη συνέπεια μιας καθαρά ποσοτικής προσέγγισης θα ήταν να παραβλεφθεί η σημαντικότερη παράμετρος

10. Η ανάπτυξη των ΜΜΕ στα τέλη του 20ού αιώνα βγάζει τις εκδηλώσεις διαμαρτυρίας από το τοπικό πλαίσιο ενδιαφέροντος και της εντάσσει εύκολα τόσο σε εθνική όσο και σε παγκόσμια κλίμακα, βλ. R. Bleiker, *Popular Dissent, Human Agency, and Global Politics*, Cambridge University Press, Cambridge 2000, σσ. 1-20. Όλα τα γεγονότα που εξετάζονται μέσω του ελληνικού ημερήσιου Τύπου της δεκαετίας του '60 είναι προφανές ότι απευθύνονται σε ένα εθνικό ακροατήριο και το κινητοποιούν ως τέτοιο.

11. Για μια θεωρητική και φιλοσοφική θεμελίωση της μεθόδου της ανάλυσης λόγου ως «εργαλείου» αποφυγής της ιδεολογικής υποστασιοποίησης βλ. Κ. Δοξιάδης, *Ανάλυση Λόγου. Κοινωνική-φιλοσοφική θεμελίωση*, Πλέθρον, Αθήνα 2008.

12. Ε. Πασχαλούδη, «Μνήμη και πολιτικός λόγος: Η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο των κομμάτων (1961-1964) στο Α. Ρήγος, Σ. Σεφεριάδης, Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60*, ό.π., σσ. 143-165.

στο περιεχόμενο των εφημερίδων της εποχής – ιδιαίτερα των συμπαθόντων στο λαϊκό ξέσπασμα – που είναι η προσπάθεια περιγραφής μιας πρωτόγνωρης πραγματικότητας και η εξεύρεση νέων κοινότυπων συμβολισμών (στερεοτύπων) και συναισθηματικών ταυτίσεων. Θεωρούμε, ότι παρά το γεγονός ότι η πολεμική υφολογία που υιοθετήθηκε, ευνόησε απλουστεύσεις και γενικεύσεις στην καταγραφή των γεγονότων, δεν έχουμε να κάνουμε με επιβεβαίωση παλαιότερων δημοσιογραφικών κλισέ αλλά κυρίως με τη δημιουργία νέων που θα οδηγήσουν εφεξής στην σηματοδότηση των «προοδευτικών δυνάμεων» και θα προκαλέσουν την αντίδραση και την αμηχανία των εντύπων που θα υπερασπιστούν το μετεμφυλιακό κατεστημένο.

Η ανάλυση λόγου μάλιστα και η ουσιαστική προϋπόθεσή της για διαχειμνικές και εξωχειμνικές ερμηνευτικές συνδέσεις (στην περίπτωση μας κυρίως κινηματογραφικών), είναι ικανή να προστατεύσει κάθε διερεύνηση στο επίπεδο της αναπαράστασης από την αναγωγή αυτών των ίδιων (στην περίπτωση μας των δημοσιογραφικών αναφορών) σε μια πραγματικότητα πιο ισχυρή και σημειολογικά πιο ενδιαφέρουσα από το νέο δημόσιο χώρο που διαμορφώνεται με βάση τις ίδιες τις κινητοποιήσεις. Επίσης, μπορεί να αποτρέψει την αναγωγή του παραταξιακού Τύπου της εποχής σε απλό κομματικό όργανο¹³ αφού η ανάλυση λόγου ενδιαφέρεται όχι τόσο για τις ρητές δηλώσεις όσο για τα ιδεολογικά κενά και αντιφάσεις σε σχέση με την όποια επίσημη (κομματική ή εκδοτική εν προκειμένω) γραμμή.

Σε αυτό το μεθοδολογικό πλαίσιο, τα σημεία του δημοσιογραφικού λόγου που εντοπίστηκαν ως κυρίαρχα όσον αφορά την ανασύνταξη των μεταπολεμικών ιδεολογικών οριοθετήσεων, πάντα σε αναφορά με την ανάδυση της δημόσιας σφαίρας που διαμορφώνουν οι κινητοποιήσεις μεταξύ 1961-1965, εντοπίζονται σε πέντε αλληλένδετες θεματικές ενότητες: α) τον ίδιο το δημόσιο χώρο ως τόπο πολιτικής εκδήλωσης, β) τις πολιτικές ταυτότητες που ανακαλύπτονται ή επαναπροσδιορίζονται, γ) την αναδιαπραγμάτευση της (δημοκρατικής) βίας, δ) τα εκλυόμενα συναισθήματα από το κλίμα μαζικής εξέγερσης και ε) την επανοποθέτηση των όρων πολιτικής αντιπαλότητας.

Α) Πεζοδρόμιο: ο νέος χώρος της πολιτικής αντιπαράθεσης

Η χωροταξική διάσταση καταλαμβάνει κεντρική θέση στη σημασιοδότηση των πολιτικών διεργασιών των αρχών της δεκαετίας του '60. Το «πεζοδρόμιο» καθίσταται κομβική λέξη στην καταγραφή της καθημερινής πολιτικής επικαι-

13. Χ. Χρηστίδης, «Ανένδοτος αγώνας: η αιχμή του δόρατος – Παρατηρήσεις για τη θεματολογία της Ελευθερίας, 1961-1963» στο Α. Ρήγος, Σ. Σεφεριάδης, κ.λπ., ό.π., σσ. 166-182.

ρότητας.¹⁴ Με βάση τον προσδιορισμό που δίνει η κάθε εφημερίδα σ' αυτή τη λέξη μπορούμε όχι μόνο να επιβεβαιώσουμε εύκολα τον παραταξιακό της προσανατολισμό αλλά κυρίως να αποκρυπτογραφήσουμε την ιδεολογική διαμάχη που εκτυλίσσεται τη συγκεκριμένη περίοδο γύρω από το ρόλο του λαού, τη φύση του έθνους, τη χαρισματικότητα της ηγεσίας.

Η συμβολική πάλη γύρω από το σημαίνον «πεζοδρόμιο» φτάνει στην κορύφωσή της στην περίοδο των Ιουλιανών. Η Αυγή, εκφράζει ανενδοίαστα τον ενθουσιασμό της Αριστεράς για τις παρατεταμένες κινητοποιήσεις που προκαλεί το «πραξικόπημα του παλατιού», απαντώντας στις κατηγορίες της δεξιάς παράταξης για πρακτικές πολιτικής αναρχίας από τους διαμαρτυρόμενους πολίτες.¹⁵ Σε σχετικό άρθρο με τον τίτλο «Η φωνή της αλήθειας» (24/7/1965) αναφέρει:

«Εξακολουθεί να χαρακτηρίζει «πεζοδρομιακά εκδηλώσεις» την παλλαϊκή εξέγερση κατά του ανακτορικού πραξικοπήματος ο θλιβερός «πρωθυπουργός» Νόβας. Και προσθέτει ότι το Σύνταγμα αναγνωρίζει μόνο τη Βουλή και όχι το «πεζοδρόμιο». Αλλά δεν διάβασε μέχρι τέλος το Σύνταγμα. Γιατί τότε θα έβλεπε ότι το τελευταίο του άρθρο το 114, δίνει τον τελευταίο λόγο στο Λαό. Αναφέρει συγκεκριμένα ότι τήρηση του Συντάγματος επαφίεται εις τον πατριωτισμόν των Ελλήνων... Αν αυτό τον πατριωτισμό θέλει να τον ονομάζει ο κ. Νόβας «πεζοδρόμιο» το πράγμα δεν αλλάζει. Η συνταγματική νομιμότητα είναι με το λαό ενώ γι' αυτόν και το υπόλοιπο αυλικό θέατρο, είναι η παρανομία και ο εξευτελισμός των δημοκρατικών θεσμών».

Την εποχή που η ΕΔΑ επιτυγχάνει όλο και περισσότερο την οργανωτική της ανασυγκρότηση σε μαζικό κόμμα,¹⁶ η επίσημη έκφρασή της στον Τύπο, η Αυγή, θεωρεί το «πεζοδρόμιο» βάθρο της γνήσιας δημοκρατικής λαϊκής έκφρασης. Ο δρόμος γίνεται ο χώρος στον οποίο η πολιτική αποκτά διαφάνεια, αυθορμητισμό, αμεσότητα. Εκεί είναι ο τόπος της αθρόας συμμετοχής του πλήθους, της πλουραλιστικής ανάμειξης, της προστασίας που προσφέρει η μαζικότητα. Στο πεζοδρόμιο κατά την εφημερίδα της Αριστεράς διαμορφώνεται ένα νέο πατριωτικό αί-

14. Ενδεικτικό της συμβολικής κομβικότητας του δρόμου μετά τη δεκαετία του '60 είναι και η καλλιτεχνική επένδυσή του κατά τη μεταπολίτευση (π.χ. *Τα τραγούδια του δρόμου του Μάνου Λοΐζου*, το 1974).

15. Το πεζοδρόμιο υπό αυτούς τους όρους γίνεται ο χώρος συγκέντρωσης όλων όσων διαχειρίστηκαν τραυματικά την ήττα του εμφυλίου κατά τη δεκαετία του '50 αλλά και όσων ζητούσαν να μπει ένα οριστικό τέλος στο μεταπολεμικό κράτος διακρίσεων (εκλογικά έφθαναν στο 30% του εκλογικού σώματος περίπου), βλ. Κ. Τσουκαλάς, *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1987, σσ. 27-32.

16. Ι. Παπαθανασίου, «ΕΔΑ: Το μαζικό κόμμα της προδικτατορικής Αριστεράς (1963-1967), στο *Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1994, σ. 686.

σθημα, αντίθετο στην εθνικόφρονα λογική, κατά την οποία η πατρίδα συνδέεται με δύο ιδιωτικής τάξεως σημαίνοντα: την οικογένεια και τη θρησκεία. Ο δρόμος καθίσταται ο μόνος πραγματικά «ανοιχτός» δημόσιος χώρος στον οποίο δύναται οι πολιτικές διαδικασίες να εκτεθούν σε κοινή θέα και το πολιτικό προσωπικό να λογοδοτήσει στους υποστηρικτές του και στο Σύνταγμα.¹⁷

Ο κεντρώος Τύπος ουσιαστικά αρνείται ακόμη και να πραγματευτεί την έννοια του «πεζοδρομίου» για να χαρακτηρίσει τις συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας που εκτυλίσσονται αυτή την περίοδο. Αποφεύγει να αναφερθεί στους λόγους που ανάλογες εκδηλώσεις δεν είχαν προηγηθεί νωρίτερα για να μην εμπλέξει τις εμφυλιακές και μετεμφυλιακές μνήμες και εντοπίζει πίσω από τη χρήση του χαρακτηρισμού «πεζοδρόμιο» ξεκάθαρα κομματικές σκοπιμότητες. Είναι χαρακτηριστικό το σκωπτικό σχόλιο του Δημήτρη Ψαθά στην εφημερίδα τα Νέα (3/8/1965) για την σχετικότητα της απόδοσης μειωτικών συμφραζομένων στις «λαϊκές εκδηλώσεις» ανάλογα με το παραταξιακό πρίσμα.

«Πεζοδρόμιον καλείται κάθε ζωηρή λαϊκή εκδήλωση και κάθε συλλαλητήριο υπέρ του Κέντρου και του αρχηγού του Γ.Παπανδρέου. Αντιθέτως κάθε ζωηρή λαϊκή εκδήλωση υπέρ του βασιλέως και του ηγέτου της ΕΡΕ καλείται «ενθουσιώδης λαϊκή εκδήλωση».

Σημαντικό μέρος του Τύπου που πρόσκειται στη Δεξιά θα ακολουθήσει την αντίθετη τακτική χρήσης του όρου «πεζοδρόμιο» όχι τόσο με συνδηλώσεις κινδύνου όσο ηθικής απαξίωσης. Η εφημερίδα Ακρόπολις την ίδια περίοδο που πανηγυρίζει για την παραίτηση του Γεωργίου Παπανδρέου από την πρωθυπουργία μετά τη σύγκρουση με τα ανάκτορα, υποστηρίζει (16/7/65):

«Έναντι του Κωνσταντίνου Καραμανλή ο Γεώργιος Παπανδρέου αποδεικνύεται ένας κοινός «τυχοδιώκτης» εστερημένος οιοδήποτε ίχνους αισθήματος ευθύνης. Με μόνα κριτήρια το πάθος και το πείσμα του αποτυχημένου και του ενόχου και με πλήρη αδιαφορίαν διά τα δεινά που θα υποστεί ο τόπος, εγκαταλειφθείς και από αυτούς τους κυριότερους συνεργάτες του, κατέρχεται με σύμμαχον τον κομμουνισμόν εις το πεζοδρόμιο. Ας το πράξει. Είναι η μοίρα του να τερματίσει τον πολιτικόν του βίον εις το πεζοδρόμιον».

17. Με αφορμή τις συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας της δεκαετίας του '60 η λειτουργία της πόλης φαίνεται να προσεγγίζει το πρότυπο ανοιχτής αστικής ζωής όπου ο δρόμος γίνεται η ρευστή περιοχή συνάντησης διαφορετικών κοινωνικών ομάδων και τάξεων, σηματοδοτώντας την κορύφωση της μεταπολεμικής αστικοποίησης (λίγο πριν την πρώτη προαστιακή επέκταση της δεκαετίας του '70 και τη στροφή σε τάσεις ιδιώτευσης και κοινωνικής απομόνωσης) Βλ. Δ. Εμμανουήλ, Έ. Ζακοπούλου, Ρ. Καυταντζόγλου, Θ. Μαλούτας (επιμ.), *Κοινωνικός και οικονομικός Άτλας της Ελλάδας. Τόμος 1: Οι πόλεις*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών-Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας, Αθήνα-Βόλος 2000 και Ρ. Σένετ, *Οι χρήσεις της αταξίας. Προσωπική ταυτότητα και ζωή στην πόλη*, Τροπή, Αθήνα 2003, σσ. 71-104.

Η συντηρητική θεώρηση του «πεζοδρομίου» επενδύει σε όλους εκείνους τους συνειρμούς που μπορούν να το αναγάγουν σε σύμβολο του εκχυδαϊσμού της πολιτικής ζωής. Το μεταφορικό λεξιλόγιο που ενεργοποιεί η Ακρόπολις παρομοιάζει τον Παπανδρέου με πολιτική πόρνη. Επαναλαμβανόμενο σχήμα του δεξιού Τύπου που στηρίζει το επιχείρημά του για τις «φτηνές» μεθόδους και τυχοδιωκτικές τάσεις (την αγοραία δηλαδή πολιτική συμπεριφορά) του Γ.Παπανδρέου είναι η αποκάλυψη της άρρητης συνθηκολόγησης του «επικίνδυνου γέροντος» με το αριστερό στρατόπεδο για ιδιοτελή συμφέροντα, η οποία επιφέρει ανίερη ρήξη στο χώρο της εθνικοφροσύνης.

«Ο τέως πρωθυπουργός κινητοποιεί το πεζοδρόμιον, φανατίζει τους εκ της παρατάξεώς του αφελείς ή εξάλλους και συναδελφούται κατά τρόπο ενθυμίζοντα τα ευκλεείς ημέρας της Λαοκρατίας, με την άκρα αριστερά που εξήλωσε κάποτε και θα τον εξήλωνε και αύριον» (Καθημερινή, 25/7/65).

Σε αυτή την επιχειρηματολογία θα ενταχθεί, με λιγότερη εμπάθεια, η εφημερίδα Ελευθερία για να δικαιολογήσει την απόσυρση της υποστήριξής της κατά την κρίση του 1965 στον ηγέτη της Ένωσης Κέντρου και τη συμπάθειά της στην ομάδα των αποστατών.¹⁸ Σε ανοιχτή επιστολή προς τον Γ. Παπανδρέου εκφράζει μια ευλογοφανή απορία:

«Το χειρότερον είναι η συνειδητή προσπάθεια της ΕΔΑ και μερικών εξάλλων να παριστάνουν τον «κεντροαριστερόν» να μεταφέρουν τον πολιτικόν αγώνα εις το πεζοδρόμιον. Είναι νοητόν το πεζοδρόμιον και επανάστασις ακόμη, όταν μια τυραννική μειοψηφία καταπιέζει τα δικαιώματα της πλειοψηφίας. Αλλά πώς είναι δυνατόν η πανίσχυρος πλειοψηφία να κατεβαίνει εις τα πεζοδρόμια, πώς είναι δυνατόν να χυθεί έστω και μια σταγών αίματος ελληνικού διά να ανατραπή κυβέρνησις χθεσινών συναγωνιστών και συνεργατών μας...;» (18/7/65).

Η προσπάθεια της εφημερίδας του Πάνου Κόκκα να μεταθέσει τη συζήτηση στο πεδίο του τυπικού δικαιώματος προς διαμαρτυρία και εξέγερση φαντάζει τουλάχιστον οξύμωρη με δεδομένο ότι η Ελευθερία πρωτοστάτησε στη στήριξη της λαϊκής αγανάκτησης στην περίπτωση του ανένδοτου αγώνα. Ανεξάρτητα από τις προσωπικές στρατηγικές και συμπάθειες που εμπεριέχει αυτή η μεταστροφή γύρω από τα σημαινόμενα του «πεζοδρομίου» θα πρέπει να ιδωθεί ως μια σημαντική ένδειξη ότι η δημόσια διαμαρτυρία στα μέσα της δεκαετίας του 1960 διατηρείται όχι μόνο για το δεξιό αλλά και τμήμα του κεντρώου Τύπου στο καθεστώς μιας ακραίας πρακτικής, στενά συνυφασμένης με τον εφιάλτη

18. Ανεξάρτητα από τη συγκυριακή μεταστροφή της εφημερίδας Ελευθερία πρέπει να σημειωθεί ότι ο κεντρώος Τύπος δεν είχε μεταπολεμικά την ίδια σταθερότητα στήριξης προσώπων και φορέων της παράταξης όπως ο φιλοδεξιός. Βλ. J.Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα, Α' τόμος. 1946-1965*, Σαββάλας, Αθήνα 2002, σσ. 224-228.

ανάπτυξης ενός ισχυρού, ανεξέλεγκτου αντεθνικού ρεύματος κεντροαριστερής απόκλισης. Η ταύτιση του κομμουνιστικού κινδύνου με την μαζική διαμαρτυρία παραμένει μια πολύ ισχυρή προδιάθεση του εθνικόφρονος Τύπου ακόμη κι αν λόγοι τακτικισμού επέτρεψαν παροδικά την επιδοκιμασία της. Σε μεγάλο βαθμό η αντικομμουνιστική ρητορεία απευχόταν το ενδεχόμενο μετάθεσης των πολιτικών εξελίξεων σε ένα δημόσιο χώρο διαφορετικό και μη ρυθμίσιμο από τη συνεχή διάδραση Τύπου και κομμάτων, διότι αυτό θεωρείτο συνώνυμο της απώλειας της ιδεολογικής ηγεμονίας του στρατοπέδου που είχε επενδύσει μετεμφυλιακά στη διατήρηση της τάξης και στην άμβλυνση των κοινωνικών και πολιτικών συγκρούσεων. Η δήλωση του Κωνσταντίνου Μητσοτάκη στην *Ελευθερία* (17/7/1965) «Δεν θα αφήσομεν την εξουσίαν έρμαιον των πεζοδρομίων, ούτε θα την εχαρίσομεν εις τους παντοειδείς μνηστήρας της ανωμαλίας» δεν έρχεται να δικαιολογήσει απλά την διαγραφόμενη διαφοροποίησή του από την ηγεσία της ΕΚ αλλά να υπογραμμίσει την πάγια αντίληψη του πολιτικού κατεστημένου της εποχής ότι οποιαδήποτε προσφυγή σε ακραίες πρακτικές εναντίωσης στην υφιστάμενη κατάσταση αποτελεί ύποπτο παράγοντα κοινωνικής και πολιτικής αποσταθεροποίησης.

Β) Λαοθάλασσα: το πλήθος στο δρόμο είναι το μήνυμα

Η συνεύρεση ΕΚ και ΕΔΑ στις μαζικές κινητοποιήσεις της περιόδου 1961-1965 αποτελεί κεντρικό ζήτημα το οποίο ο δεξιός Τύπος επιχειρεί να αναδείξει με κάθε τρόπο, ενώ ο κεντρώος έντεχνα το υποβιβάζει. Το ιδρυτικό γεγονός αυτής της συνεύρεσης, οι συγκεντρώσεις στα πλαίσια του ανένδοτου αγώνα για τις εκλογές «βίας και νοθείας» του 1961, γίνεται αντικείμενο καυστικών σχολίων κυρίως από τις εφημερίδες με αντικομμουνιστική εμμονή. Σε μια από τις μεγάλες συγκεντρώσεις του Παπανδρέου στις 22/11/62 στην Αθήνα η Ακρόπολις του ομίλου Μπότση διατείνεται ότι «Απέτυχε η συγκέντρωσις ΕΚ και ΕΔΑ» και ότι το «κύκνειον άσμα του αρχηγού του Κέντρου» ήταν η «δραματική μονομαχία [του] με τους οπαδούς της ΕΔΑ»:

«Ωμίλησαν και οι δύο μαζί [και ο Γ.Παπανδρέου και οι οπαδοί της ΕΔΑ] ως να ήταν ρήτορες διαφορετικών συγκεντρώσεων. Η ΕΔΑ διά των συνθημάτων της απευθύνετο εις πραγματικούς ακροατάς. Ο Γ.Παπανδρέου διά του λόγου του απευθύνετο εις ακροατάς φαντασιακούς ή απωθημένους στα κράσπεδα της πλατείας. Το αποτέλεσμα ήτο τραγελαφικόν».

Το ίδιο μοτίβο επαναλαμβάνεται και την περίοδο των Ιουλιανών ακόμη και από πιο μετριοπαθείς εφημερίδες της δεξιάς παράταξης όπως η *Καθημερινή* (20/7/1965), η οποία περιγράφει την θριαμβική πορεία του Γ. Παπανδρέου από το Καστρί στα γραφεία της Ένωσης Κέντρου με ένα ύφος ειρωνικού ελιτισμού:

«Οχλοκρατικάί εκδηλώσεις εις τα Αθήνας με το κυρίαρχον σύνθημα δημοψήφισμα...Ο κ.Γ.Παπανδρέου προέβη χθες εις μιαν ακόμη θεατρικὴν επίδειξιν της οποίας σκηνοθέτης – ως πάντοτε επιδέξιός και ως πάντοτε διαθέτων αξιόλογον αριθμόν κομπάρσων – υπήρξεν η ΕΔΑ».

Μάλιστα, η σημαντική παρουσία νέων στις συγκεντρώσεις των Ιουλιανών σκανδαλίζει ακόμη περισσότερο τις δεξιές εφημερίδες διότι αποδεικνύει το μη ελεγχόμενο της κατάστασης από τον υποτιθέμενο υποκινητή της. Οι αναφορές της Ακρόπολις στην ανώριμη συμπεριφορά του νεαρού πλήθους είναι κατατοπιστικές:

«Φλεγόμενα οδοφράγματα στο Σύνταγμα ανήγειρεν η Νεολαία του κ. Παπανδρέου. Αιματηρά οχλοκρατία επί 6 ώρας... Εθύμιζεν ημέρες εαμοκρατίας» (17/7/65).

«Οι επικεφαλής των ομάδων [οι Λαμπράκηδες] αφού υποκατέστησαν το όργανον της Τροχαίας υποχρέωσαν τους οδηγούς των αυτοκινήτων να τοποθετούν εις το μπαρμπριζ εικόνας του Γ. Παπανδρέου αι οποίαι εχρησίμευον κατά κάποιον τρόπο και ως διαβατήρια εις όσους ήθελαν να διασχίσουν την οδό Σταδίου» (20/7/1965).

«[Λεζάντα φωτογραφίας] Παιδιά που το έσκασαν από το σχολείο; Όχι. Είναι χθεσινοί διαδηλωταί του κ. Γ. Παπανδρέου. Αυτά τα παιδαρέλια είναι ο κυρίαρχος λαός που ξεσηκώνει ο ολέθριος γέρον στο Καστρί. Αν αυτό δεν λέγεται φαινόμενον γελοιοποίησις, η λέξις έχει χάσει την έννοια της» (28/7/65).

Η «οχλοκρατία» γίνεται σταθερή επωδός του δεξιού Τύπου σε κάθε σχολιασμό των μαζικών συλλαλητηρίων. Η στηλίτευση της αταίριαστης συνεύρεσης αριστερών και κεντρώων ψηφοφόρων και της θεατρinίστικης εκμετάλλευσής της από το Γ. Παπανδρέου φαντάζει η βασική παράμετρος των σχετικών δημοσιευμάτων αλλά δεν είναι. Το στοιχείο που ξενίζει τις δεξιές εφημερίδες είναι ότι το πλήθος που συμμετέχει στις συγκεντρώσεις, σταδιακά αυτονομείται από την καθοδηγητική δύναμη του ηγέτη, παύοντας να αποτελεί απλά ένα παθητικό ακροατήριο. Ο προσδιορισμός των μαζικών κινητοποιήσεων της περιόδου ως οχλοκρατία σηματοδοτεί την αμηχανία μεγάλου μέρους του συντηρητικού Τύπου της περιόδου να αντιμετωπίσει με πολιτικούς όρους αυτό το παράξενα ανάμεικτο, πολλές φορές νεανικό πλήθος, το οποίο μπορούσε να επιβάλει τα συνθήματά του στο προσκήνιο και από δέκτης της πολιτικής επικοινωνίας να μετατραπεί σε βασικό διαμορφωτή της.¹⁹ Χαρακτηριστικό το σχόλιο της εφημερίδας το *Βήμα* (24/8/1965) που αν και θετικά διατεθειμένη στα διαδραματιζόμενα (αλλά περισσότερο επιφυλακτική απέναντι στο «λαϊκό μέτωπο» απ' ότι τα *Νέα* του ιδίου εκδοτικού συγκροτήματος) επιχειρεί να πείσει για την

19. Η. Νικολόπουλος, «Ιουλιανά 1965. Κοινωνικοπολιτικές διαστάσεις της κρίσης» στο Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Η ελληνική κοινωνία...*, ό.π., σ. 716.

επιβλητικότητα του ηγέτη και τη νηφαλιότητα της πλειονότητας διαδηλωτών, προδίδοντας την ουσιαστική ανησυχία της:

«Υπάρχει και η Αριστερά, η οποία είναι αυτονόητον ότι θέλει να επωφεληθή της δυσφορίας του εθνικόφρονος δημοκρατικού λαού. Αλλά δεν ευρίσκουν ανταπόκρισιν αι επιδιωξεις της Αριστεράς... Δεν ηκούσθησαν ούτε εις το Βόλο, ούτε εις την Λάρισαν αντιβασιλικά συνθήματα. Δεν υπάρχει αμφισβήτησις ότι μεταξύ των ακροατών του Γ. Παπανδρέου υπήρχαν και οπαδοί της Αριστεράς. Αλλά δεν τόλμησαν να ρίψουν ούτε ένα αντιβασιλικόν σύνθημα. Πρώτον, διότι ο Γ. Παπανδρέου επιβάλλεται πλήρως εις το πλήθος και όταν ήρχισε τον λόγον του... επειδή οι ενθουσιώδεις ακροαταί τους συνέχιζαν τας υπέρ αυτού εκδηλώσεις... τους είπε. «Είμαι ο αρχηγός σας και θα ακούσετε αυτά που θα σας ειπώ εγώ». Και το πλήθος συνεμορφώθη. Και δεύτερον διότι οι αριστεροί εγνώριζαν ότι κάθε απόπειρα ...αντιβασιλικού συνθήματος θα κατεπνίγετο αμέσως από τας χιλιάδας των εθνικοφρόνων οπαδών της Ε.Κ.».

Η πιθανότητα δημιουργίας ενός σταθερού κεντροαριστερού πόλου στους δρόμους της διαμαρτυρίας και ο κίνδυνος το πνεύμα της εξέγερσης να ξεπεράσει τα ανεκτά όρια προβληματίζει διαρκώς και τον κεντρώο Τύπο. Τόσο στα γεγονότα που ακολούθησαν την κήρυξη του ανένδοτου όσο και στην αποστασία του 1965 εφημερίδες όπως το *Βήμα* και τα *Νέα* θα επιχειρήσουν να υποβιβάσουν την παρουσία «κομμουνιστών» στις λαϊκές εκδηλώσεις διαμαρτυρίας. Η ισορροπία μεταξύ της ενθουσιώδους υποδοχής της λαϊκής εξέγερσης απέναντι στο δεξιό σύμπλεγμα εξουσίας και της προσπάθειας να διατηρηθεί η αντικομμουνιστική καθαρότητα του κεντρώου χώρου παρέμεινε βασικό διακύβευμα των δημοσιογραφικών εκφάνσεών του:

«Ιαχή ελευθερίας εδόνησε χθες τας Αθήνας. Διακόσιες χιλιάδες λαού. Εν αίτημα: Δημοκρατία. Συγκέντρωσις καθαρών οπαδών του Κέντρου. Η παρουσία της Αριστεράς κυριολεκτικώς ανύπαρκτος». (*Ελευθερία* 23/11/62).

«Επίσημη βεβαίωση: Μονάχα το 7% των διαδηλωτών ήταν αριστεροί. Δεν υπήρχε οργάνωσις». (*Τα Νέα* 22/7/1965).

Στον αντίποδα οι αναφορές της εφημερίδας *Αυγή* έρχονται να περιγράψουν έναν παλλαϊκό ξεσηκωμό. Ο «γίγαντας λαός», ο «πανδημοκρατικός συναγερμός», η «δημοκρατική ενότητα», η «λαϊκή θύελλα», η «ορμητική λαοθάλασσα», το «παλλαϊκό ξέσπασμα», ο «λαϊκός χείμαρρος» θα γίνουν οι εντυπωσιοθηρικές μεταφορές που θα χρησιμοποιήσει η *Αυγή* υπερβαίνοντας κατά πολύ την ανάγκη της να καταδείξει την εργατική τάξη σε ηγέτιδα των κινητοποιήσεων. Αν και καταγράφεται ο ηγετικός ρόλος εργατών και νέων στον ανένδοτο αγώνα και στα Ιουλιανά – κυρίως μέσω των επιστολών υποστήριξης των διαφόρων εργατικών σωματείων και νεολαιίστικων οργανώσεων – αυτός δεν θεματοποιείται σε κυρίαρχο ζήτημα. Οι τίτλοι της εφημερίδας αποφεύγουν

να κομματικοποιήσουν τα συγκεντρωμένα πλήθη, όπως πολλές φορές κάνουν οι αντίστοιχοι του κεντρώου Τύπου για να τονίσουν τη στήριξη των διαδηλωτών στο πρόσωπο του Γ. Παπανδρέου. Στην αταξική και παραταξιακά μονοδιάστατη περιγραφή των γεγονότων από τα *Νέα*, *Βήμα* και κυρίως *Ελευθερία* (κατά τον ανένδοτο), η *Αυγή* προσφέρει μια αφήγηση επικεντρωμένη στην εκρηκτικότητα και τον πρωταγωνιστικό ρόλο των συμμετεχόντων. Αφιερώνει ημερήσιο δελτίο καταγραφής κάθε συγκέντρωσης που γίνεται σε όλη την επικράτεια ενώ πολλές φορές δίνει βαρύτητα στην ύπαρξη αυτοσχέδιων ρητόρων που ξεπηδούν από το πλήθος και αγορεύουν υπέρ του δημοκρατικού αγώνα. Ως ανταπάντηση στο καυστικό σχόλιο της *Δεξιάς* περί οχλοκρατίας μιλάει για το «γκρέμισμα της Βαστίλης, τον αγώνα που κάθε τίμιος άνθρωπος πρέπει να παρακολουθήσει» (14/7/1965). Με ένα ιδιόμορφο τρόπο προβάλλει δηλαδή ως πρωταγωνιστή τον τίμιο πολίτη που αγανακτεί εναντίον του φασισμού, της πολιτικής «καμαρίλας» και της κρατικής αυθαιρεσίας, προσδίδοντας μια αστική διάσταση στην επαναστατικότητα των διαδηλωτών.

Γ) Κρατική βία: η καταγγελία μιας ένοχης συναίνεσης

Το φαινόμενο μιας παρατεταμένης δημόσιας εξέγερσης της περιόδου 1961-1965 δίνει μια σημαντική αφορμή στον Τύπο της εποχής να επιχειρήσει να διαχειριστεί σε όρους αναπαράστασης το μαζικό πολιτικό θέαμα. Κεντρικό σημείο στη διαχείριση αυτή είναι οι σκηνές βίας που κάνουν έντονη την παρουσία τους στους δρόμους της Αθήνας. Η εντυπωσιακή εικόνα διαμαρτυρόμενου πλήθους στο δημόσιο χώρο καταγράφεται σχεδόν πάντα σε συνδυασμό με γεγονότα δικαιολογημένης ή αδικαιολόγητης βίας. Από την πλευρά του δεξιού Τύπου η βία αυτή μεταφράζεται σε όρους σκηνοθετημένης τρομοκρατίας. Η ελλειπτική ή επιλεκτική ενημέρωση ακολουθείται με άκομφο τρόπο σε περιπτώσεις όπως η δολοφονία του Σ. Πέτρουλα, η οποία ερμηνεύεται στη βάση της επιθετικότητας του πλήθους και της ανευθυνότητας του ηγέτη των εξεγερμένων.

«Χρησιμοποιών τας δυνάμεις κρούσεως της ΕΔΑ, ο Παπανδρέου αιματοκύλισε πάλιν την Αθήνα. Ένας νεκρός και 150 τραυματίες σε οχλοκρατικές εκδηλώσεις». *Ακρόπολις* 22/7/65.

«Οχλοκρατία επί 5ωρων και βιαιοπραγίαι των Λαμπράκηδων εις το κέντρον της πόλεως». *Καθημερινή* 22/7/65.

Η *Ελευθερία* αρχικά επιχειρεί να διατηρήσει χαμηλά τους τόνους της περιγραφής ακροτήτων και βίαιων περιστατικών στα γεγονότα των Ιουλιανών. Σταδιακά, όμως, υιοθετεί και αυτή όρους πολεμικού ρεπορτάζ για να υποδείξει την επικινδυνότητα των καταστάσεων και του ηγέτη της ΕΚ που οδήγησε τους υποστηρικτές του σε ακρότητες. Η περιγραφή της επιθετικότητας των διαδηλω-

τών (οδοφράγματα, πυρπολισμοί αυτοκινήτων Αστυνομίας, ζημιές σε καταστήματα, οχήματα ανεφοδιασμού των διαδηλωτών με πέτρες) γίνεται το κυρίαρχο εικονογραφικό θέμα σε συνδυασμό με τις κατηγορίες στον Γ. Παπανδρέου για αριστερίζουσες συμπάθειες:

«Τα υπαίθρια ζαχαροπλαστεία είχαν μεταβληθεί εις πεδία μάχης». (17/7/1965)
«Έγκλημα και σφάλμα: Η ΕΔΑ αιματοκύλησε χθες τας Αθήνας με τας ευλογίας του κ. Παπανδρέου ο οποίος αντί να φρίξει ενώπιον του αίματος των αθώων αντί ν' αναλογισθή τας ευθύνas του, δεν εσκέφθη τίποτα άλλο από το να ζητήσει να φύγει ο Νόβας»...

«Οργανωμένη αιμοτοχυσία εν εξάπελυσε χθες η ΕΔΑ εν ονόματι του κ. Γ. Παπανδρέου εις το κέντρον της Αθήνας»... Μια άλλη ομάς είχε καταλάβη τον αυλόγυρο των Αγίων Θεοδώρων και έκρουε την καμπάναν εις τον ρυθμόν «114» μέχρις ότου έφτασαν οι αστυνομικοί και κατόρθωσαν να την ανακαταλάβουν». (22/7/1965).

Η πλευρά του Τύπου που υποστηρίζει τις πολυήμερες διαδηλώσεις ακολουθεί κοινή γραμμή που επιμένει στον προσδιορισμό τους ως ειρηνικών εκδηλώσεων με σκοπό να αποσυνδέσει τη μαζική διαμαρτυρία από το κυρίαρχο πλαίσιο κινδυνολογίας που της είχε προσάψει η μετεμφυλιακή συμβολική ηγεμονία. Ειδικότερα ο κεντρώος Τύπος νομιμοποιεί το ξέσπασμα των πολιτών στους δρόμους στη βάση είτε της αναίρεσης δημοκρατικών δικαιωμάτων (εκλογική νοθεία το 1961, βασιλική αυθαίρεσία) είτε της εξαπάτησης από το πολιτικό προσωπικό (από τους αποστάτες της ΕΚ το 1965).

«Σήμερα όμως επιχειρείται κάτι περισσότερο προκλητικόν [από την εμπλοκή των ανακτόρων στην εκλογή Καραμανλή το 1955]: Να χρίζουν τα ανάκτορα άλλον αρχηγόν της δημοκρατικής παρατάξεως, επειδή εκείνος τον οποίον ανέδειξεν η ψήφος του Λαού και η εμπιστοσύνη της Βουλής δεν είναι της αρεσκείαν των. Εις την πρόκλησιν αυτήν η Βουλή αύριον και εν συνεχεία, εάν ήθελε χρειασθή, ο Λαός, πρόκειται να δώσουν την επιβαλλόμενην απάντησιν». (Βήμα 17/7/65).

«[Τίτλος] Περιφρόνησις της Βουλής και του Ελληνικού λαού. Η αυλή θα φιμώση τον λαόν;» (Βήμα 18/10/65).

«Ήτο συγκέντρωσις πρωτοφανής, όχι μόνον εις όγκον και ενθουσιασμόν αλλά εις πειθαρχίαν και τάξιν συνειδητών δημοκρατικών πολιτών». (Βήμα 20/7/65).

«Πρωτοφανής ανθρωποθάλασσα. Μια μεγαλειώδης ειρηνική πορεία χωρίς προηγούμενο στην ιστορία του τόπου διετράνωσε την πίστη του Λαού στην Δημοκρατία και στον ηγέτη της ΕΚ». (Τα Νέα 10/7/65).

Οι εφημερίδες που υποστηρίζουν την λαϊκή έκρηξη στους δρόμους, σε αρκετές περιπτώσεις παρουσιάζονται αμήχανες στον τρόπο καταγραφής των βίαιων πτυχών της μαζικής διαδήλωσης. Με εξαίρεση την Αυγή – που αντιμετωπίζει

το ανεξέλεγκτο ξέσπασμα των διαδηλωτών ως την επαναστατική δύναμη χρόνια καταπιεσμένων φωνών – η συγκεκριμενοποίηση του τι ακριβώς συμβαίνει στους δρόμους, μένει σε μια μάλλον ιμπρεσιονιστική απεικόνιση ενώ τα γεγονότα στην κεντρική πολιτική σκηνή τυγχάνουν λεπτομερούς περιγραφής. Το φωτογραφικό υλικό των κεντρικών εφημερίδων για μια τόσο έκρυθμη ειδησεογραφία, εκτός εξαιρέσεων, φαντάζει φτωχό, επιλογή που δεν μπορεί να αποδοθεί μόνο σε λόγους τεχνικούς και οικονομικούς. Στις περιπτώσεις που σημειώνονται επεισόδια από τους διαδηλωτές αυτά υποβιβάζονται.²⁰ Στον αντίποδα η βία που προσάπτεται στους φορείς της κρατικής και παρακρατικής εξουσίας γίνεται κεντρικό θέμα με δραματικούς τόνους, οι οποίοι είναι σαφές ότι αναφέρονται εμμέσως στην ευρύτερη κατασταλτική λογική της μεταπολεμικής περιόδου απέναντι στους αντιφρονούντες.

« [λεζάντα] Με τις ευλογίες της αυλικής κυβερνήσεως, η Αστυνομία και η Χωροφυλακή συνεχίζουν την τακτική της ωμής βίας, που εγκαινίασαν την Παρασκευή, 24 μόλις ώρες μετά την παραίτηση της Κυβερνήσεως Παπανδρέου. Προχθές την νύχτα, η Χωροφυλακή χτύπησε με λύσσα τους δημοκρατικούς νέους της Θεσσαλονίκης που απεδοκίμασαν τους συνωμότες». (Τα Νέα 19/7/65).

«Πρωτοφανείς αγριότητες επιθέσεις της αστυνομίας κατά διαταγήν της Κυβερνήσεως Νόβα. Ένας νεκρός και υπερδιακόσιοι τραυματίαι φοιτηταί και πολίται εις Αθήνας. Να φύγει η κυβέρνησις του αίματος». (Βήμα 22/7/65).

«Με ανοιχτό το πουκάμισο, ματωμένο το στήθος από τα χτυπήματα των αστυνομικών γκλομπς και την ιαχή Ζήτω η Δημοκρατία, Ζήτω το Σύνταγμα, Ζήτω ο Παπανδρέου οι νέοι της Αθήνας εκάλυπταν με τα κορμιά τους τούς δρόμους. Δεν τους πτόησαν ούτε οι πυροσβεστικές αντλίες, ούτε οι βόμβες δακρυγόνων που έσκαγαν δίπλα τους. Η φλόγα για τη δημοκρατία είναι ισχυρότερη από τη βία». (Τα Νέα 22/7/65).

Η ενοχοποίηση των Αρχών από μέρος του Τύπου για τη χρήση αλόγιστης βίας φτάνει στο αποκορύφωμά της με τη δολοφονία του Σ. Πέτρουλα μέσα από τίτλους και περιγραφές που βρίθουν από στοιχεία δραματοποίησης για να εκφράσουν τη δικαιολογημένη οργή κεντρικών και αριστερών αποχρώσεων.

«Τα αστυνομικά όργανα εκτελώντας διαταγές τους «υπουργού» κ. Τούμπα επετέθησαν με τυφλή μανία εναντίον άοπλων φοιτητών και ξεπέρασαν σε εκδηλώσεις κτηνώδους βίας, και την πιο ζοφερή εποχή του καραμανλικού φασισμού».

«Πρωταγωνισταί οι πραιτωριανοί του «υπουργού» Εσωτερικών κ. Τούμπα. Και

20. Η φράση του Γ. Παπανδρέου προς τους νέους συγκεντρωμένους του ανένδοτου αγώνα «Νέοι τρομοκρατήστε τους τρομοκράτες» είναι χαρακτηριστική της λεπτής γραμμής με την οποία επιχείρησε ο πολιτικός λόγος της ΕΚ να δικαιολογήσει και συγχρόνως να αποδραματοποιήσει το βίαιο σκηνικό που παρήγαγαν οι διαδηλώσεις. Βλ. Γ. Κασσιμάτης, Π. Πετρίδης, Α. Σιδεράτος, Γεώργιος Παπανδρέου (1888-1968), Λιβάνης, Αθήνα 1988, σ. 235.

θύματα αθώοι φοιτηταί, που ξεχύθηκαν στους δρόμους για να διαδηλώσουν την πίστη τους στη Δημοκρατία...» (Τα Νέα 22/7/65).

«Μια κατάρρα σηκώνεται απ' άκρη σ' άκρη στην Ελλάδα. Κάτω η κυβέρνηση του αίματος. Οι αυλόδουλοι σκότωσαν εχτές ένα φοιτητή». (Αυγή 22/7/65).

Δ) Πάθος και πένθος: τα συναισθήματα της δημοκρατικότητας

Η αποφυγή οποιασδήποτε νύξης σε σκηνές βίας με υπαιτιότητα των διαδηλωτών και η πλήρης απόδοση των γεγονότων αγριότητας στην Αστυνομία αποσκοπεί στην άνευ όρων υπεράσπιση της λαϊκής διαμαρτυρίας σχεδόν σε όλο το φάσμα της κεντροαριστερής δημοσιογραφίας. Ο προπαγανδιστικός λόγος²¹ που υιοθετείται σε αυτή την κατεύθυνση περιστρέφεται κυρίως γύρω από την ανάδειξη και εξιδανίκευση δύο συναισθημάτων: του πάθους και του πένθους.

Το ακατάβλητο πολιτικό πάθος του ελληνικού λαού που διαδηλώνει, ο αυθορμητισμός και ο παραληρηματικός συχνά ενθουσιασμός του πλήθους αποτελούν τους βασικούς άξονες δικαίωσης του πρωτότυπου θεάματος που παράγεται. Το αίτημα για δημοκρατία στη δεκαετία του 1960 δεν ταυτίζεται με μια έλλογη, καλά υπολογισμένη και ψύχραιμη έκφραση.²² Αντίθετα, στοιχειοθετείται μέσα από την εκδήλωση του ασίγαστου πάθους που γεννά η αποβολή του ατομικού φόβου μέσα από το πληθυντικό ξέσπασμα. Η οργάνωση των έντονων συναισθηματικών εκδηλώσεων και η κεφαλαιοποίηση των συμβόλων πρόκλησής τους ανάγεται σε κεντρικό διακύβευμα στην προσπάθεια να πληγεί η μεταπολεμική τάξη πραγμάτων.

«Η κοσμοπλημμύρα ήτο τοιαύτη ώστε εχρειάσθη δύο ώρας το αυτοκίνητον του κ. Παπανδρέου διά να καλύψη την απόστασιν Καστρίου-Αθηνών. Ουρανομήκεις ιαχαί εδόνουν την ατμόσφαιρα από όπου ο Παπανδρέου διήρχετο. Η θάλασσα των πλακάτ εκινείτο ρυθμικώς ενώ με ένα στόμα με μια φωνήν ο λαός εξήτει: Πέσε απόψε Νόβα, Κάτω οι προδότες, Δημοκρατία».

«... μια ανθρωποθάλασσα ενός και πλέον εκατομμυρίου ανθρώπων κάθε ηλικίας και τάξεως που αποθέωσε σε ένα παραλήρημα ενθουσιασμού τον Γ. Παπανδρέου, απεδοκίμασε την Κυβέρνησι των προδοτών και εξέφρασε την ελπίδα και την πεποίθησι διά την τελική νίκην και την ενότητα της Δημοκρατικής Παρατάξεως». (Βήμα 20/7/65).

21. Η δραματοποίηση είναι ο συνηθισμένος τρόπος με τον οποίο κάθε «επαναστατική» εκδήλωση επιχειρεί να τύχει της προσδοκώμενης συμπάθειας από την κοινή γνώμη, βλ. Η. Lasswell, D. Blumenstock, *World Revolutionary Propaganda: A Chicago Study*, Knopf, Νέα Υόρκη 1939, σ. 167.

22. Η συγκινησιακή φόρτιση της δημοκρατικής διαμαρτυρίας διατηρείται και σε ορισμένες περιπτώσεις αισθητικοποιείται ακόμη πιο έντονα στην μεταπολιτευτική περίοδο για να στηρίξει κυρίως αντιμπεριαλιστικά και αντιεκσυγχρονιστικά αιτήματα, βλ. Α. Πανταζόπουλος, *Η δημοκρατία της συγκίνησης*, Πόλις, Αθήνα 2002, σσ. 107-116.

«Οι δρόμοι καίγονται από το πάθος του λαού μας. Στο πεζοδρόμιο λίκνο και ιερό της Δημοκρατίας ηχούν τα τύμπανά της οχτώ μέρες και οχτώ νύχτες τώρα» (Αυγή 24/7/65).

Το πηγαίο πάθος για δημοκρατία και η θεαματική εκδίπλωσή του μέσα από τη μαζική συμμετοχή σε κοινούς αγώνες γίνεται το μοναδικό εχέγγυο για το ξεπέρασμα μιας εποχής που βρίσκεται στο τέλος της. Η αγανάκτηση, η κοσμοσυρροή, η λαοθάλασσα, οι κραυγές, τα πλακάτ αντιπαρατίθενται στην υπολογιστική πρακτική της παρασκηνιακής πολιτικής και ενώνουν κεντρώες και αριστερές επιδιώξεις κάτω από συνθήματα που κωδικοποιούνται με ασάφεια και μακριά από στενές κομματικοϊδεολογικές αγκυλώσεις (114, ενότητα, δημοκρατία κ.λπ.). Στοιχεία που θα επανέλθουν πολύ έντονα σε όλες τις προεκλογικές περιόδους της πρώιμης μεταπολίτευσης (μέχρι το 1990) είτε ως πρώτη είτε ως διαμεσολαβημένη ύλη πολιτικής επικοινωνίας κομμάτων και μαζών και του μεταξύ τους ανταγωνισμού για την κατάκτηση της κυβερνητικής εξουσίας.²³

Οι συναισθηματικές ορίζουσες του εκδημοκρατισμού της δημοσιότητας της δεκαετίας του '60 δεν περιορίζονται όμως στον παθιασμένο αυθορμητισμό της λαϊκής κινητοποίησης. Η από τα κάτω αξίωση για τυπική και ουσιαστική διαφάνεια στους όρους πολιτικής αντιπαραθέσης ενορχηστρώνεται από τον Τύπο σε συνδυασμό με την προβολή του πένθους που προκαλούν οι σκοτεινοί και αυταρχικοί μηχανισμοί εξουσίας. Σε αυτό το πλαίσιο η πολιτική κηδεία γίνεται η συμβολική και οργανωτική μήτρα μιας δημοσιότητας ανένδοτης να επιστρέψει στις παλιές της νόρμες. Οι κηδείες του Γρ. Λαμπράκη και του Σωτ. Πέτρουλα κορυφώνουν το δράμα της μαζικής διαμαρτυρίας του ανένδοτου αγώνα και των Ιουλιανών αντίστοιχα και αποτελούν το έναυσμα για εντατικοποίηση της αντιδεξιάς πολιτικής στράτευσης.

Στην περίπτωση της κηδείας του Λαμπράκη ο κεντρώος Τύπος εκφράζει συνεσταλμένα τη συγκίνησή του για τον αδικοχαμένο «Γιατρό», τον «Βαλκανιονίκη Αθλητή» και «Πολιτικό», επιχειρώντας ταυτόχρονα να αμβλύνει τις σημάνσεις γύρω από την αριστερή του ταυτότητα. Γι' αυτό το λόγο επιλέγει να επικεντρώσει κυρίως στα κοινωνικά του χαρακτηριστικά (επιτυχημένος γιατρός, αθλητής κ.ά.) και στην ιδεαλιστική φυσιογνωμία του ενώ δεν παραλείπει να κάνει υπαινικτικά σχόλια για την αφέλεια των πεποιθήσεών του:

«Θρίαμβος Ολυμπιονίκου ήτο η κηδεία Λαμπράκη». (Ελευθερία 29/5/63).

«Η λευκή τρομοκρατία όπως αυτή που ασκήθηκε στη δολοφονία του Λαμπράκη είναι ίδιον του «ερυθρού ολοκληρωτισμού», εις τον οποίον τόσο πίστευε – διότι προφανώς ήτο απληροφόρητος – ο ατυχής βουλευτής της ΕΔΑ». (Βήμα 24/5/63).

23. Μ. Σπουρδαλάκης, ΠΑΣΟΚ. Δομή, εσωκομματικές κρίσεις και συγκέντρωση εξουσίας, Εξάντας, Αθήνα 1988, σ. 44.

Ανεξάρτητα όμως από τη γνωστή αντικομμουνιστική επιφύλαξη το φορτισμένο κλίμα της πολιτικής κηδείας και η ανάμειξη πολιτικών συνθημάτων με το μοιρολόι, το θρήνο, και τις κατάρες των παρευρισκομένων συνθέτουν ένα επιβλητικό θέαμα, μια κορυφαία στιγμή δημόσιας καταγγελίας του δημοκρατικού ελλείμματος της χώρας και της βίαιης λειτουργίας των παρακρατικών μηχανισμών. Στη βάση αυτού του πένθιμου-καταγγελτικού λόγου είναι που η «δημοκρατική παράταξη» της δεκαετίας του '60 θα καταστεί φορέας μια δικαιωτικής συγκίνησης, της οποίας τη μνήμη και δύναμη θα επικαλεστεί με μεγάλη επιτυχία στην πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο το ΠΑΣΟΚ και ο αρχηγός του Ανδρέας Παπανδρέου.

Ειδικότερα, την περίοδο των Ιουλιανών και με αφορμή την κηδεία του δολοφονημένου από τα αστυνομικά δακρυγόνα φοιτητή Σωτήρη Πέτρουλα σημειώνεται μια συστηματική προσπάθεια να σφυρηλατηθούν πορτραίτα νέων ηρώων και συμβόλων της δημοκρατικής αγανάκτησης.²⁴

[Τίτλος από δήλωση του Γ. Παπανδρέου] «Παλλαϊκή αξίωση: να φύγει η κυβέρνηση του αίματος». Η σπουδάζουσα νεολαία απέκτησε άλλο ένα σύμβολο. Σήμερα ολόκληρος ο φοιτητικός κόσμος ολόκληρη η Δημοκρατική Ελλάδα κηδεύουν τον ήρωα νεκρό τους». (Νέα 22/7/65).

«Η Δημοκρατία δεν σας ανέχεται η Δημοκρατία χτυπάει και με τα ίδια τα φέρετρό της. Η Δημοκρατία χτυπάει και με τους νεκρούς πολεμιστές της». (Αυγή 22/7/65).

Ο λαός ενώθηκε πίσω από το φέρετρο του Πέτρουλα, με τη σημαία της δημοκρατίας κήδεψε τον ήρώά του. Ύψωσε την οργή και την κατάρρα του: Φύγετε «Υπουργοί» του αίματος. Δεν θα κυβερνά το παλάτι. (Αυγή 24/7/65).

Σε κεντρικό άρθρο της μάλιστα η Αυγή (στις 24/7/65), με τίτλο το «Παλικάρι» επιχειρεί να αποδείξει ότι στις φλέβες του θύματος «έρεε αίμα ελληνικό», ότι δεν ήταν παιδί «γαλαζοαίματων εκφυλισμένων», ούτε ανήκε στους «μουσάτους playboy», αλλά ανδρώθηκε και πολιτικοποιήθηκε στην κοινωνία του μόχθου και της βιοπάλης. Το πορτραίτο του δημοκράτη επαναστάτη που σκιαγραφείται με αφορμή τις μαζικές διαδηλώσεις του Ιουλίου του 1965 διαφοροποιείται αισθητά από το ρομαντικό ιδεώδες του δημοκρατικού αστού που διαμορφώνεται για τον Γρ. Λαμπράκη (κυρίως στον κεντρώο Τύπο). Ο νεαρός φοιτητής, το «αθώο θύμα» του δεξιού παρακράτους τον Ιούλιο του 1965, συνδέεται αποκαλυπτικά με μια γνωστή εικόνα του ελληνικού μεταπολεμικού κινηματογράφου: Ο αγνός νέος, το αιώνιο θύμα των αριστοκρατικών προνομίων,

24. Με έναν ιδιόμορφο τρόπο τα πρότυπα αυτά θα ακολουθήσουν τους λογοτεχνικούς κώδικες της περιόδου 1954-67 κατά τους οποίους το ατομικό προβάλλεται αυστηρά διαχωρισμένο από τον ατομισμό και άμεσα συναρτημένο με την κοινωνία και τη συντροφικότητα, Βλ. Ε. Καψωμένος «Η ελληνική λογοτεχνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)» στο Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Η ελληνική κοινωνία...*, ό.π., σσ. 385-398.

το παιδί με το ανοιχτό πουκάμισο, που τώρα πια δεν διστάζει να φωνάξει στους δρόμους για αποκατάσταση της δημοκρατίας και της ισότητας. Η αναπαράσταση του πολιτικοποιημένου «παιδιού του λαού» που δίνει η Αυγή αποτελεί μια αφηγηματική στρατηγική που συνδέει το σοσιαλιστικό ρεαλισμό με το μελόδραμα²⁵ για να αναδείξει το λαϊκό ύφος της δημοκρατικότητας τόσο σε κοινωνικοπολιτικούς όσο και σε πολιτισμικούς όρους. Η εκδήλωση του δημόσιου πολιτικού πένθους αποτέλεσε στη δεκαετία του '60 το κατάλληλο έδαφος για να σφυρηλατηθεί ένας ηρωοποιητικός λόγος γύρω από το αντιστασιακό πνεύμα και το πολιτικό θύμα μέσα από συμβολικά υλικά που ήδη υπήρχαν. Έτσι, οι κινηματογραφικές σημάνσεις του Νίκου Ξανθόπουλου βγαίνουν από το συντηρητικό πλαίσιο διαιώνισης της καταγωγικής κακομοιριάς και της ανέφικτης ατομικής ευτυχίας που τις κράτησε η ψυχαγωγική βιομηχανία της εποχής και εντάσσονται στο δρόμο, στο δημόσιο-συλλογικό χώρο, σε μια ενεργητική αγωνιστικότητα απέναντι σε ό,τι την καταδυναστεύει.²⁶

Στην εντελώς αντίθετη πλευρά οι αναφορές του δεξιού Τύπου για το «κόκκινο θέαμα» των πολιτικών κηδείων προδίδουν διάχυτη ανησυχία και αμηχανία (Ακρόπολις 24/7/65):

«Η ΕΔΑ και ο κ.Γ.Παπανδρέου καπηλεύόμενοι τον θάνατο του νεαρού φοιτητού και τον πόνο της οικογένειάς του μετέτρεψαν την κηδείαν σε κομμουνιστική διαδήλωση. ...Αντί εκφοράς «πορείας»! Αντί ιερέων «Λαμπράκηδες»! Αντί στεφάνων πλακάτ! Και αντί φαλμωδιών ιαχαί!

Χωρίς παπάδες και εξαπτέρυγα, χωρίς φαλμούς και στέφανα έγινε η εκφορά της σορού του φοιτητού. Το οργανωμένον πλήθος απώθησεν ιερείς και φαλτάδες, ανήρπασε το φέρετρον και το κουβάλησε στα χέρια με μια φωτογραφία του νεκρού μπροστά και μια συνοδεία από πλακάτ με μαχητικά συνθήματα. Αθεϊστική κηδεία; Κάτι απλούστερο: Πολιτική διαδήλωσις.

[λεζάντα φωτογραφίας] Αυτή η φωτογραφία του αρχηγού των Λαμπράκηδων βουλευτού κ. Θεοδωράκη που εικονίζεται εις το μέσον εναγκαλισμένος με τους επιτελείς του δεν ελήφθη σε καμία θριαμβευτικήν πορεία. Είναι στιγμιότυπον από την κηδείαν! Ενθουσιώδεις Λαμπράκηδες με υψωμένες γροθιές, με ρυθμικά

25. Η μελοδραματική αφήγηση παρουσιάζεται ιδιαίτερα έντονα όταν δεν αρκεί η νεωτερική ορθολογικότητα για να προσληφθεί η κοινωνική αλλαγή και απαιτείται να μεταφραστεί σε όρους της ιδιωτικής σφαίρας και συναισθηματικής προσωποποίησης των καταστάσεων. Βλ. J. Gripsrud, «The aesthetics and politics of melodrama», στο *Journalism and popular culture*, P. Dahlgen, C. Sparks, Sage, Λονδίνο 1992, σσ. 84-94.

26. Λίγο αργότερα, άλλωστε, στις ταινίες καταγγελίας «Κοινωνία ώρα μηδέν» (1966) και «Ορατότης μηδέν» (1970) και στο πρόσωπο του Νίκου Κούρκουλου ο λαϊκός ήρωας του μελοδράματος θα αποκτήσει κοινωνική συνείδηση και θα τα βάλει ευθέως με τους ισχυρούς. Βλ. Α. Καρτάλου, Π. Παναγιωτόπουλος, «Όψεις του κοινωνικού εκσυγχρονισμού: η ταυτότητα του θύματος, η δημόσια καταγγελία και η επιχειρηματική δημιουργικότητα με αφορμή το ναυάγιο του F/B «Ηράκλειον» (1966) στο Α. Ρήγος, Σ. Σεφεριάδης, κ.λπ., ό.π., σσ. 379-385.

συνθήματα, με επαναστατικά τραγούδια παρελαύνουν γελαστοί και τροπαιούχοι».

Η μετατροπή της κηδείας σε πολιτική διαδήλωση-συναυλία περιγράφεται από το δεξιό Τύπο σχεδόν σαν μια σατανιστική τελετή. Πίσω από αυτή κρύβονται τα χαρούμενα πρόσωπα των Λαμπράκηδων και της ΕΔΑ που είναι έτοιμοι να εκμεταλλευτούν την κατάσταση και να οδηγήσουν την Ελλάδα σε ένα δεύτερο Δεκέμβρη. Η ασέβεια προς τα παραδοσιακά σύμβολα του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού (παπάς, κηδεία, μοιρολόι κ.λπ.) φανερώνει ότι η ιδεολογική κοσμογονία που δρομολογείται στη δεκαετία του '60 δεν περιορίζεται μόνο σε κλασικές πολιτικές διεκδικήσεις. Η ριζοσπαστικοποίηση ιερών τελετουργιών (κηδεία) και εθνικών συμβόλων (εθνικός ύμνος, ελληνική σημαία, καμπαναριά) πετυχαίνει με άδηλο τρόπο την εισαγωγή στη πολιτική διαμάχη θεμάτων πέραν των καθαρά κομματικών οριοθετήσεων. Αυτό θα βοηθήσει το δεξιό Τύπο να διαβάσει την πολλαπλασιαστική επιρροή της πολιτικής κηδείας με την επίκληση θεωριών συνωμοσίας και την έμμεση μομφή της αθεΐας. Στην απεγνωσμένη προσπάθεια προπαγανδιστικού στιγματισμού του αντίπαλου στρατοπέδου, είναι ιδιαίτερα σημαντικό να εντοπίσουμε ότι η κηδεία των πολιτικών ηρώων της δεκαετίας του '60 γίνεται το όχημα ανατροπής των ηθικοπλαστικών ιδεωδών της εποχής. Ο τρομοκρατημένος Τύπος της Δεξιάς ξορκίζει όχι μόνο την ίδια την εξεγερσιακή συνθήκη των χρόνων 1961-65 αλλά κυρίως τον κίνδυνο ριζοσπαστικής υποδαύλισης των αξιακών θεμελίων και κοινών τόπων της μετεμφυλιακής κυριαρχίας. Η πολιτισμική εξέγερση που δρομολογείται στις συγκεντρώσεις και τις πολιτικές κηδείες και η οποία σημαίνεται με αριστερό πρόσημο τρομάζει ακόμη περισσότερο το συντηρητικό φαντασιακό από την ίδια την πολιτική στόχευσή τους. Η Καθημερινή ήδη από την κηδεία Λαμπράκη είχε διαπιστώσει το βάθος του «κινδύνου»:

«Η άκρα αριστερά και παν ότι ίσταται οπίσω της θεωρεί εξ ίσου υπεύθυνους όλους τους εθνικόφρονες Έλληνες με όλα εκείνα τα οποία αποτελούν το εποικοδόμημα του εθνικού, αστικού και χριστιανικού τρόπου ζωής με την εκκλησίαν μας, την Παιδείαν, τας Ένοπлас Δυνάμεις, τας δυνάμεις ασφαλείας, τη Δικαιοσύνη». (28/5/1963).

Στο ίδιο μήκος κύματος βέβαια κινήθηκαν τα σχόλια από την Ελευθερία για το γεγονός της κηδείας Πέτρουλα έτσι ώστε να δικαιολογήσει για άλλη μια φορά τους φόβους της για αριστερή παρέκκλιση των όσων διαδραματίζονται την περίοδο των Ιουλιανών. Η επισήμανση πάντως της αισθητικοποίησης του πολιτικού μηνύματος της κηδείας έχει ιδιαίτερη αξία:

«Κόκκινα γαρύφαλλα, κόκκινες κορδέλες, κόκκινες ζώνες, τσεμπέρια κ.λπ. Εκυριάρχησαν απ' άκρου εις άκρον και συνέθεσαν την πλήρη χρωματική αρ-

μονία της. Και δεν ήσαν βεβαίως αισθητικοί οι λόγοι που υπηγόρευσαν την επιδεικτική προβολή του ερυθρού χρώματος. Επρόκειτο περί σαφούς πολιτικής εκδηλώσεως». (4/7/1965).

Ε) Αποστάτες: η μετατόπιση του αρνητικού πολιτικού στίγματος

Η ατμόσφαιρα πένθους και οργής που εκλύει η πολιτική κηδεία θα εντείνει το μανιχαϊστικό τρόπο πρόσληψης της κοινωνικής εξέγερσης από τις δύο πλευρές. Όσον αφορά το αντιδεξιό στρατόπεδο θα χρησιμοποιηθεί ως το πιο σκληρό δεδομένο απόδειξης των πολιτικών εγκλημάτων της άλλης πλευράς αλλά και η αφορμή για τον ανοιχτό στιγματισμό των εμπνευστών τους. Ιδιαίτερη θέση σε αυτή την κατεύθυνση καταλαμβάνουν οι χαρακτηρισμοί του «προδότη», του «ανδρείκελου», του «αποστάτη» στη δημοσιογραφική υφολογία της εποχής, οι οποίοι εκτοξεύονται με μεγάλη ευκολία κατά την πολιτική κρίση της δεκαετίας του 1960. Η χρήση και σταδιακή κεφαλαιοποίηση των όρων αυτών από το κεντρώο και το αριστερό στρατόπεδο σηματοδοτεί μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα συμβολική μετατόπιση. Η έγκληση για εθνική ή παραταξιακή απιστία (προδοσία) δεν γίνεται πλέον στο όνομα των φυλετικών ιδεωδών και της ελληνοχριστιανικής εθνικοφροσύνης όπως συνέβαινε από τον αντικομμουνιστικό λόγο αλλά πρωτίστως για να αποκαλυφθεί η αφερεγγυότητα των φορέων εκπροσώπησης των λαϊκών αιτημάτων.

«Καταρρέει η νόθος Κυβέρνηση των ανδρεικέλων της αυλής». (Τα Νέα 16/7/65). «Υπό τας ιαχάς “Κάτω οι προδότες!” κατάρρευσε η “κυβέρνησις”». (Βήμα 20/7/65).

«Η Βουλή ηρνήθη ακρόασιν εις τους προδότας... Το κοινοβούλιον υπό πολιορκίαν αστυνομίας. Μόνον αποδοκιμασία και ουδέν χειροκρότημα για τους προδότας». (Βήμα 31/7/65).

«Μετά το εξευτελισμόν που υπέστη η αυλική «κυβέρνησις» των ανδρεικέλων αποφάσισε να δεχθή σήμερον ψηφοφορίαν προς οριστικόν ενταφιασμόν της». (Βήμα 3/8/65).

«Οι εύθνηοι μακιαβέλληδες των πολιτικών παρασκηνίων. Μηδενισταί και δολιφθορείς». (Βήμα 19/10/65).

«Ο λαός κατάργησε χθες τους εγκαθέτους της αυλής. Πανικόβλητη η κυβέρνηση των ανδρεικέλων». (Αυγή 20/7/65).

Η ταύτιση της καταπάτησης των δημοκρατικών θεσμών και των κανόνων της κοινοβουλευτικής εκπροσώπησης με προδοτικές πρακτικές αποτελεί μια σημαντικότερη τομή ως προς τον προσδιορισμό της πολιτικής αντιπαράθεσης της μεταπολεμικής περιόδου. Η φιλοβασιλική τακτική κατονομάζεται ως αντεθνική και ηθικά επιλήψιμη για πρώτη φορά μεταπολεμικά με τόσο φανατισμό και επι-

μονή χωρίς να υπολογίζεται το ενδεχόμενο να εκληφθεί ως φιλοκομμουνιστική ρητορεία. Οι παρασκηνιακές διαβουλεύσεις και η κρυφή νομή εξουσιών με άξονα το παλάτι ενεργοποιεί όλα τα αντιβασιλικά αισθήματα του παρελθόντος και αποτελεί το σημείο συσπείρωσης ετερόκλητων συμφερόντων και ιδεολογιών²⁷. Η προσπάθεια που καταβάλλει η *Ελευθερία* να επαναφέρει τη νηφαλιότητα στο εθνικόφρων στρατόπεδο είναι αξιοσημείωτη αν και με μειωμένη απήχηση:

«Ο κ.Παπανδρέου αποκαλεί σήμερα τον Νόβαν «κυβέρνησιν αίματος» όπως ακριβώς τον απεκάλουν εκείνον «ματοβαμαίνον παπαντζήν» τον Δεκέμβριον του 1944 και εν συνεχεία επί έτη. Αλλά αυτό επιτέλους είναι ζήτημα μνήμης και αισθητικής». (23/7/65).

Η πόλωση μεταξύ δεξιού και αντιδεξιού στρατοπέδου είναι πια τόσο ισχυρή που τείνει ν' αναδιατάξει τις αναμνήσεις από το σχετικά πρόσφατο εμφυλιακό κλίμα. Η μετωπική αντιπαράθεση των δύο νεοδιαμορφωμένων πόλων συνταράσσει την πολιτική ορθότητα του μετεμφυλιακού καθεστώτος δίνοντας σε όσους επιχείρησαν να την επιτείνουν το ρόλο ενός ξεπερασμένου καθωσπρεπισμού.

«Επί σαρανταπέντε ημέρας τώρα γίνεται η αισχροτέρα πλύσις εγκεφάλου... Έχει αλλάξει ακόμη και το λεξιλόγιον της ελληνικής γλώσσας διά τους εμπόρους του μίσους [εφημερίδες που εσχάτως ανακάλυψαν τη δημοκρατία]. Οι αντίπαλοι προσφωνούνται ως καθάρματα και χαιρετίζονται με ανοικτήν, αναίσχυντον παλάμην. Όταν πέση μια κυβέρνηση δεν κατεδαφίζεται, δεν ανατρέπεται, δεν αμαυρίζεται έστω αλλά «εκτελείται». Ο διάλογος, η αντιδικία, η πειθώς, ο αντίλογος απαγορεύονται. Έχουν τεθή εκτός του ελευθέρου πολιτεύματος, διά το οποίο μάχονται οι έμποροι του μίσους. Οι βουλευταί οφείλουν να κραυγάζουν ανάρθρως, να κτυπούν τα έδρανά των, να διακόπτουν κάθε ρήτορα, να υβρίζουν, να αλληλογρονθοκοπιούνται και εις το τέλος να αποτελούν εκτελεστικόν απόσπασμα». (*Ελευθερία* 11/8/1965).

Η παραπάνω πρόσληψη των όσων συμβαίνουν την περίοδο των Ιουλιανών ως υποτιθέμενη αντίδραση στην αναίσχυντη προπαγάνδα του Τύπου μπορεί να φαντάζει μεροληπτική και μειωμένης αξίας όμως χρήζει της προσοχής για δύο λόγους.²⁸ Πρώτον, γιατί αποτελεί μια «νηφάλια» μαρτυρία του εκφραστικού εκτροχιασμού που πράγματι σημειώνεται στις περισσότερες εφημερίδες ώστε

27. Κ. Μπότσιου, «Η αρχή του τέλους της βασιλευομένης: Στέμμα και κρίσης ηγεμονίας τη δεκαετία του '60» στο Ά. Ρήγος, Σ. Σεφεριάδης, κ.λπ., ό.π., σσ. 112-123.

28. Είναι πάντως πιστή στο γενικότερο κεντρώο προσανατολισμό που είχε χαράξει η *Ελευθερία*, μέσα στο πλαίσιο ενός φιλελεύθερου αντικομμουνισμού και αποφυγής των ακραίων και φανατικών τοποθετήσεων. Βλ. Δ. Παπαδημητρίου, *Από το λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, Σαββάλας, Αθήνα 2006, σσ. 244, 245.

να μπορέσουν να μεταφέρουν όσο πιο εντυπωσιακά γίνεται την ατμόσφαιρα του «δρόμου» στις σελίδες τους, εξυπηρετώντας πάντα τις παραταξιακές τους σκοπιμότητες. Δεύτερον, γιατί σημειώνει έστω και με αρνητική διάθεση την διαφοροποίηση του ρόλου του Τύπου αλλά και του πολιτικού συστήματος κατά την εξεταζόμενη περίοδο. Η περιγραφή της βίαιης μεταστροφής του πολιτικού λόγου σε μονοπάτια πολωτικής υφολογίας υποδηλώνει το φόβο του τέλους των ενδιάμεσων τοποθετήσεων και ήπιων διαφοροποιήσεων που έδιναν μέχρι τότε τη δυνατότητα παρασκηνιακών χειρισμών, μυστικών ισορροπιών και εξεύρεση συναινετικών λύσεων. Η επίκληση της διαπραγματευτικής επιχειρηματολογίας και η καταδίκη του νεότευκτου πολιτικού μίσους που προκαλούν τα γεγονότα της δεκαετίας του 1960 καταδεικνύουν την οριστική μετατόπιση του κέντρου βάρους της ιδεολογικής ηγεμονίας σε φορείς που θα μπορέσουν να εκφράσουν τον καταγγελτικό και συγκρουσιακό λόγο που προκύπτει από την παρατεταμένη δημόσια διαμαρτυρία του λαού. Η δημοκρατικότητα παύει να είναι συνώνυμο της ηπιότητας, της λογιοσύνης, της διαχειριστικής αποτελεσματικότητας και γίνεται μια έντονη, ενίοτε προσβλητική και βίαιη υπεράσπιση του δικαιώματος στην ελεύθερη έκφραση και την ισονομία.

Συμπεράσματα για τις συνθήκες ανένδοτης δημοσιότητας 1961-1965

Είναι προφανές από τα παραπάνω, ότι την περίοδο 1961-1965 κάνει την εμφάνισή της μια πολιτική συλλογικότητα η οποία στο επίπεδο της πολιτικής ηγεσίας και στο επίπεδο του δημοσιογραφικού λόγου δεν συγκροτείται σε ένα συνεκτικό ιδεολογικό στρατόπεδο. Ανεξάρτητα από τις κινδυνολογικές αναφορές του φιλοδεξιού Τύπου ο κεντροαριστερός πολιτικός λόγος δεν θα αναδυθεί ως μια διακριτή μορφή στις ταραγμένες ημέρες της περιόδου. Αυτό που κυρίως θα φανεί, είναι η δυναμική μιας αντιδεξιάς κοινωνικοπολιτικής συμφωνίας που θα αναπτύξει τους δικούς της κώδικες επικοινωνίας και τα κοινά σύμβολα αναφοράς. Στις ημέρες του ανένδοτου και της αποστασίας έχουμε την άρση του συνθήματος «τι Πλαστήρας τι Παπάγος»²⁹ που εκφράζεται με την υποστήριξη ή έστω την ανοχή από την Αριστερά της ηγετικής φυσιογνωμίας του Γ. Παπανδρέου ως του ελάχιστου εχεγγύου της δημοκρατικής αντιπροσωπευτικότητας.³⁰

29. Κ. Τσουκαλάς, *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1987, σ. 51.

30. Η κηδεία του Γ. Παπανδρέου κατά την περίοδο και τα εικονογραφικά της τεκμήρια (το καταγγελτικό ντοκιμαντέρ των Π. Βούλγαρη, Γ. Πανουσόπουλου, Ν. Καβουκίδη, Β. Ηλιόπουλου (1971) Δεν είναι παρά μια αρχή...) επιβεβαιώνουν την ιδιαίτερη σχέση που είχε αποκτήσει αυτός με πολιτικούς συμβολισμούς πολύ ευρύτερους της ηγεσίας του πολιτικού κέντρου. Βλ. Σ. Κυμιωνής, «Η μαγεία της πραγματικότητας, η περιπέτεια της κινηματογράφησης: τα ντοκιμαντέρ του Παντελή Βούλγαρη», στο Φ. Τομαή [επιμ.], *Ιστορία και πολιτική στο έργο*

Παράλληλα, έχουμε την οριστική εγκατάλειψη από το κεντρώο στρατόπεδο της εθνικόφρονας πολιτικής ορθότητας και τη σταδιακή αποδοχή ότι η πολιτική παράγεται και εκτός των πολιτικών-δημοσιογραφικών γραφείων, στο δημόσιο χώρο, στους τόπους λαϊκής συναίσθησης, χωρίς αναγκαστικά να επισείει τον κομμουνιστικό κίνδυνο.

Τα πολιτικά «μαγειρέματα» του κατεστημένου που εξέφραζαν η ΕΡΕ και το παλάτι έγιναν ο κοινός εχθρός ενός νεοσύστατου, ιδιαίτερα εύθραυστου, χώρου τόσο σε πολιτικούς όσο και σε κοινωνικούς όρους. Το αντιδεξιό μέτωπο που αναπτύσσεται στη δεκαετία του '60 αντιπαρατίθεται σε ένα πολιτικό σύστημα που εκλαμβάνεται ως κλειστό και αυθαίρετο από τα αναπτυσσόμενα κοινωνικά στρώματα της μεταπολεμικής περιόδου. Ο λόγος που θα αρθρώσει αυτό το μέτωπο είναι διττός. Από τη μια χαρακτηρίζεται από την παραδοσιακή ρητορική δεινότητα του Γ. Παπανδρέου και την προσπάθειά του ακόμη και σε ακραίες συνθήκες να διατηρήσει το μετριοπαθές υφολογικό ιδίωμα του μεταπολεμικού πολιτικού κατεστημένου, επιδιώκοντας μια ανέφικτη ισορροπία μεταξύ της διασφάλισης του μετεμφυλιακού μπλοκ εξουσίας και της διεύρυνσης των μέσων επίτευξης κοινωνικής συναίνεσης.³¹ Από την άλλη με πρωταγωνιστικό ρόλο του παραταξιακού Τύπου – ο οποίος σε μεγάλο βαθμό αναγκάζεται να ακολουθήσει την εκρηκτικότητα του διαμαρτυρόμενου πλήθους – το αντιδεξιό μέτωπο επιδίδεται σε μια πρωτόγνωρη αντιμετώπιση των γεγονότων με το πολεμικό και συνθηματολογικό λεξιλόγιο που συναντάμε και στα χρόνια της μεταπολιτευτικής πόλωσης. Ο συνδυασμός παραδοσιακών στοιχείων πολιτικού λόγου με μια μεγάλη γκάμα λαϊκιστικών σημάνσεων (ιδεοποίηση του «λαού» ως συλλογικού όντος, στήριξη της αδιαμεσολάβητης σχέσης ηγέτη-υποστηρικτή, ηθικισμός, αταξικός λόγος³² κ.ά.) θα αποτελέσει ακρογωνιαίο λίθο της συγκρότησης της σύγχρονης αντιδεξιάς αγανάκτησης και διαμαρτυρίας. Αυτός ο ιδιόμορφος αντικαθεστωτικός λαϊκισμός της δεκαετίας του '60 (που παίρνει την απόλυτα αποτελεσματική μορφή του κατά τη μεταπολίτευση και υπό τον συνθηματικό οίστρο του Ανδρέα Παπανδρέου) φαίνεται να αποτελεί την μοναδική επιλογή αντιμετώπισης του επίσης ισχυρού λαϊκιστικού ρεπερτορίου του αντίπαλου στρατοπέδου. Οι ρομαντικές και μελοδραματικές κορώνες του χειραφετητικού λαϊκισμού έρχονται να ανταγωνιστούν τις αντίστοιχες του εθνικόφρονος συντηρητισμού.³³ Η λεβεντιά των πολιτικών θυμάτων της εξέγερσης (προσωποποιημένη

του Παντελή Βούλγαρη, Παπαζήσης, Αθήνα 2007, σσ. 39-77.

31. Δ. Χαραλάμπης, *Πελαταικές σχέσεις και λαϊκισμός. Η εξωθεσμική συναίνεση στο ελληνικό πολιτικό σύστημα*, Εξάντας, Αθήνα 1989, σσ. 220-239.

32. Ν. Μουζέλης, Θ. Λίποβατς και Μ. Σπουρδαλάκης, *Λαϊκισμός και πολιτική*, Γνώση, Αθήνα 1989, σ. 56.

33. Υπό αυτή την έννοια η αντιπαραθέση πράγματι διενεργείται επί του εδάφους του αναπτυσσόμενου στην εποχή αριστερού και δεξιού φολκλορισμού, Βλ. Α. Κύρτσης, «Πολιτισμικές

σε μεγάλο βαθμό από τη νεολαία Λαμπράκη) έρχεται να αφομοιώσει και να υπερκεράσει την ξεπερασμένη ακεραιότητα της λαϊκής μιζέριας και κατάθλιψης (βλ. κινηματογραφικό μελόδραμα).³⁴ Ο λαός αντικαθιστά το έθνος παίρνοντας τη θέση της νέας υποκειμενικότητας που μπορεί να διασφαλίσει την κοινωνική ενσωμάτωση και μια νέα συλλογικότητα με ίσα πολιτικά δικαιώματα.³⁵

Ο μικροαστικός ριζοσπαστισμός όπως έχει παρατηρηθεί, είναι ο κινητήριος παράγοντας του νεότευκτου αντιδεξιού λαϊκισμού της δεκαετίας του 1960. Το πεζοδρόμιο, ο δημόσιος χώρος των μεγάλων πόλεων, γίνεται ο τόπος πολιτικής εκτόνωσης της μεγάλης αντίφασης της μεταπολεμικής περιόδου: Στο δρόμο συναντιούνται στρώματα της ελληνικής κοινωνίας που βρίσκονται σε διαρκή κοινωνικοοικονομική και πολιτισμική ενσωμάτωση στο μετεμφυλιακό κράτος αλλά που κρατούνται μακριά ή εκτός του κεντρικού πολιτικού παιχνιδιού εξαιτίας της ερμητικής λειτουργίας του τελευταίου ανάμεσα σε συγκεκριμένους παράγοντες της πολιτικής και δημόσιας ζωής. Η ηθική οργή και διεκδικητική αγανάκτηση εαμογενών μικροαστικών στρωμάτων είναι αυτό που κατεξοχήν εκδηλώνεται την περίοδο 1961-1965³⁶ οδηγώντας το σύνολο του δημόσιου λόγου σε μια ακραία σύγκρουση. Το αντιδεξιό πρόταγμα της δεκαετίας του '60 εκφράζει τόσο μια κίνηση από τα αριστερά προς το κέντρο του πολιτικού συστήματος όσο και την ταυτόχρονη ριζοσπαστικοποίηση του κεντρώου χώρου.

Πολύ πριν να μπορούμε να μιλήσουμε για μια λαϊκιστική έκφανση εκκινούμενη από αισθήματα μνησικαχίας, κάνει την εμφάνισή του ένας λόγος καταγγελτικός, μανιχαϊστικός, φανατισμένος και απλουστευτικός που θα αναδιατάξει τις πολιτικές ταυτότητες της περιόδου και κυρίως τις προσδοκίες τους από το πολιτικό σύστημα. Η συνάντηση των υποστηρικτών της ΕΚ και της ΕΔΑ στους δρόμους της διαμαρτυρίας εδράζεται σε αυτό το λόγο που βγάζει από το συντηρητικό καβούκι τους τα αμφιταλαντευόμενα μικροαστικά στρώματα και τα

και ιδεολογικές εκφράσεις της μετεμφυλιοπολεμικής νεωτερικότητας» στο Ίδρυμα Σάκη Καραγιωργα, *Η ελληνική κοινωνία...*, ό.π., σ. 408.

34. Η λυτρωτική και εξυψωτική συνθήκη του πολιτικού πένθους φαίνεται να υποκαθιστά αποτελεσματικά την κατηφή καρτερία και παρηγοριά την οποία η ελληνική λαϊκή παράδοση δίδασκε στις διάφορες εκδοχές της. Βλ. Β. Καραποστόλης, *Συμβίωση και επικοινωνία στην Ελλάδα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1987, σσ. 134-135.

35. Ά. Ελεφάντης, «Εθνικοφροσύνη: Η ιδεολογία του Τρόμου και της ενοχοποίησης», στο Ίδρυμα Σάκη Καραγιωργα, *Η ελληνική κοινωνία...*, ό.π., σσ. 649-651.

36. Βλ. Ν. Δεμερτζής, Θ. Λίποβατς, *Φθόνος και μνησικαχία. Τα πάθη της ψυχής και κλειστή κοινωνία*, Πόλις, Αθήνα 2006, σσ. 222-230. Τα συναισθήματα αυτά σύμφωνα με τον Δεμερτζή είχαν όμως σαν αποτέλεσμα – σε συνδυασμό με το γενικότερο μικροϊδιοκτησιακό και αντιφατικό χαρακτήρα των μικροαστικών ελληνικών στρωμάτων – το σύντομο ορίζοντα του πνεύματος της εξέγερσης αφού επιλέχτηκε κυρίως η τακτική της προστριβής και όχι των οργανωμένων συγκρούσεων.

κάνει πρωταγωνιστές τις πολιτικής ιστορίας.³⁷ Δεν είναι τυχαίο ότι δυναμικά στρώματα της ελληνικής κοινωνίας όπως οι φοιτητές (ένδειξη της επιτυχίας της ελληνικής οικογένειας να μορφώσει τα παιδιά της)³⁸ και οι εσωτερικοί μετανάστες (που μεταλλάσσονται ραγδαία σε πολυσθενείς μικροαστούς) φαίνεται να συμμετέχουν με ιδιαίτερα μεγάλο ενδιαφέρον στην παρατεταμένη περίοδο αντιδεξιάς διαμαρτυρίας πλάι στις ομάδες που ήταν ήδη γνωστές για τις δυναμικές κινητοποιήσεις τους (π.χ. οικοδόμοι ή εργαζόμενοι για συνδικαλιστικές ελευθερίες).³⁹

Η αντίθεση του κοινωνικού και οικονομικού εκσυγχρονισμού της χώρας με την παρατεταμένη ισχύ ενός πατερναλιστικού, πελατειακού και αυταρχικού πολιτικού συστήματος είναι αυτή που οδηγεί εν πολλοίς στο μαζικό ξέσπασμα της περιόδου 1961-1965.⁴⁰ Παράλληλα, η πολιτιστική άνοιξη που παρατηρείται την ίδια περίοδο φαίνεται να ευνοεί την μαζική συνάθροιση στο δημόσιο χώρο και την εκδήλωση εναλλακτικών χρήσεων των κοινωνικών συμβόλων.⁴¹ Είναι, άλλωστε, η εποχή που μια άλλη μορφή μαζικής συνάθροισης, η λαϊκή συναυλία, μέσα κυρίως από τη μουσική του Μίκη Θεοδωράκη, αποκτά την αίγλη πολιτιστικού θεσμού⁴² ξεχωριστού όχι μόνο για την αισθητική απόλαυση των παρευρισκομένων αλλά κυρίως για την σφυρηλάτηση της πολιτικής τους ταυτό-

37. Υπό αυτή την έννοια η ταινία του Ν. Κούνδουρου, ο Δράκος (1956) είναι πράγματι προφητική αφού παρουσιάζει την τυχαία σύμπλευση του μέσου υπαλληλάκου (Ν. Ηλιόπουλος) με ανθρώπους της παρανομίας και της ρεμπέτικης μυθοπλασίας και την δραματική εξέλιξη της αναγόμευσής του σε ηγετική μορφή ενός περιθωριοποιημένου κόσμου που θα τον οδηγήσει στο οριστικό ξεπέρασμα της δειλίας του αλλά και στην καταστροφή του. Βλ. Α. Κύρτσος, ό.π., σ. 407, Μ. Κομνηνού, «“Κινηματογράφος-ιδεολογία-κριτική” στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1950-1967» στο Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Η ελληνική κοινωνία...*, ό.π., σ. 417-419.

38. Η αύξηση του φοιτητικού πληθυσμού μέσα στη δεκαετία του 1960 με πρωτόγνωρους ρυθμούς είναι ο καταλύτης για το αγωνιστικό και μαζικό πνεύμα εξέγερσης που επιδεικνύουν αφού η χρόνια υποχρηματοδότηση των πανεπιστημίων εγείρεται σε ένα ακόμη εμπόδιο στην κοινωνική κινητικότητα στρωμάτων που δεν μπορούν να περιμένουν άλλο στη θέση του αποκλεισμένου που τους επιφυλάσσει ο μετεμφυλιακός τρόπος κυριαρχίας. Βλ. Ν. Σερνεδάκης, «Συλλογική δράση και φοιτητικό κίνημα την περίοδο 1959-1964: δομικές προϋποθέσεις, πολιτικές ευκαιρίες και ερμηνευτικά σχήματα» στο Α. Ρήγος, Σ. Σεφεριάδης, κ.λπ., ό.π., σ. 260.

39. Δ. Λαμπρακοπούλου, «Κοινωνικά δικαιώματα και πολιτική σύγκρουση στην αυγή της σύντομης δεκαετίας: Η απεργία των οικοδόμων τον Δεκέμβριο του 1960 στο Α. Ρήγος, Σ. Σεφεριάδης, κ.λπ., ό.π., σσ. 220-240.

40. Όπως έχει παρατηρηθεί, οι διαδηλώσεις συμβάλλουν στη μείωση της κοινωνικής ανισότητας στην πρόσβαση πολιτικών μέσων και εργαλείων, βλ. Α. Etzioni, *Demonstration Democracy*, Gordon and Breach, Νέα Υόρκη 1970, σ. 20.

41. Η. Νικολακόπουλος, σ.40.

42. Γ. Τσάρμπας, «Η μουσική 1949-1974. Β' Το ελληνικό τραγούδι» στο Παναγιωτόπουλος Β. (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1779-2000*, τ.9, *Νικητές και ηττημένοι 1949-1974*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 272.

τητας. Η πολιτισμική ανωτερότητα του αντιδεξιού μετώπου που οργανώνεται τη δεκαετία του '60 θα φανεί αποφασιστικής σημασίας στην διαμόρφωση ενός δικαιοδικού λόγου μακρόχρονης επιρροής γύρω από το ηθικό πλεονέκτημα να υπόκειται στην αδικαιολόγητη χρήση της βίας από τον μονοπωλιακό διαχειριστή της, το δεξιό μπλοκ εξουσίας (ΕΡΕ, παλάτι, παρακράτος, στρατός). Ένας πολυεπίπεδος λόγος συγκινησιακής και αισθητικής υπεράσπισης του θύματος της κρατικής βίας θα ενορχηστρωθεί όπως είδαμε με αφορμή τις περιπτώσεις των πολιτικών κηδειών της περιόδου που εξετάσαμε. Το πένθος θα κεφαλαιοποιηθεί σε πολιτικούς όρους από το αντιδεξιό μέτωπο και μαζί με εικόνες ενθουσιασμού για τη πολιτική συμμετοχή αλλά και την κωδικοποίηση ενδυματολογικών χαρακτηριστικών του λαϊκού-ριζοσπαστικού προφίλ (π.χ. ανοιχτό πουκάμισο, κόκκινο χρώμα κ.ά.) θα αποτελέσουν άξονες πάνω στους οποίους θα εμπεδωθεί η διακριτή προβολή του αδικαίωτου αγώνα και της πολιτικοποιημένης συνείδησης. Οι πορείες της δεκαετίας του '60 σφράγισαν τη διεκδικητική τελετουργία⁴³ στην οποία εντάσσονται ακόμη και σήμερα όλοι όσοι θέλουν να πείσουν για το δίκαιο των αιτημάτων τους και την έλλειψη ευαισθησίας από τους φορείς της κρατικής, ιμπεριαλιστικής ή παγκοσμιοποιημένης εξουσίας.

Η εμπλοκή του Τύπου στην περιγραφή και επεξήγηση των γεγονότων της έκρυθμης πρώτης πενταετίας της δεκαετίας του '60 είναι περισσότερο αμφίσημη από ό,τι φαίνεται σε πρώτη ανάγνωση. Ειδικά οι εφημερίδες που πρόσκεινται στην ΕΚ, αν και αναγκάζονται να εξελιχθούν προς την κατεύθυνση ενός πολεμικού τρόπου καταγραφής και υπεράσπισης του διαμαρτυρόμενου λαϊκού φρονήματος (εκτός από την *Ελευθερία* κατά τα Ιουλιανά) βλέπουν στα γεγονότα που εκτυλίσσονται κυρίως μια ευκαιρία ενίσχυσης της παραταξιακής τους λογικής. Ακόμη και οι εφημερίδες του Συγκροτήματος Λαμπράκη (*Νέα* και *Βήμα*) που διατηρούν τελικά την υποστήριξή τους στον Γ. Παπανδρέου και εξαίρουν τη λαϊκή έκρηξη στους δρόμους (σημειώνοντας μάλιστα από τα γεγονότα του 1965 και ύστερα θεαματική αύξηση στην κυκλοφορία τους), σε αρκετές περιπτώσεις παρουσιάζονται αμήχανες τόσο στον τρόπο όσο και στην έκταση της περιγραφής που πρέπει να αφιερώσουν στην ίδια την ύπαρξη ενός γενικευμένου πολιτικού θυμού. Σε μεγάλο βαθμό τα καθημερινά ρεπορτάζ τους παραμένουν προσκολλημένα στην λεπτομερή περιγραφή των γεγονότων σε επίπεδο πολιτικών πρωταγωνιστών και παρασκηνιακών εξελίξεων. Η αποκρυπτογράφηση του τι ακριβώς συμβαίνει στους δρόμους, του ποιοι συμμετέχουν και για ποιο ακριβώς λόγο είτε αποφεύγεται (ειδικά με το φόβο της υιοθέτησης ενός αριστερού προφίλ) είτε αγνοείται ως είδος δημοσιογραφικής έρευνας (αυτό που θα εμφανιστεί αργότερα ως αποκαλυπτική δημοσιογραφία). Το οπτικό υλικό μιας τόσο σημαντικής ειδησεογραφίας φαντάζει φτωχό, εκτός των κορυφαίων περιπτώσεων μαζικότητας, αλλά εξίσου σημαντικό είναι ότι απουσιάζει η λογική της

43. Σ. Σεφεριάδης, ό.π., σ. 67.

ειδοποίησης για τον τόπο και το χρόνο των καθημερινών κινητοποιήσεων κατά την περίοδο των διαδηλώσεων (κάτι που η Αυγή κάνει συστηματικά). Είναι μάλλον σαφές από αυτή την αναπαραστασιακή τακτική τους ότι το κοινωνικό δυναμικό του εξεγερμένου κλίματος αφήνει τις κεντρώες εφημερίδες αδιάφορες ή ανήμπορες να το αποτυπώσουν πέρα από τις παραταξιακές-κομματικές προσδοκίες και προβολές τους.

Η ιδιόμορφη αυτή κομματικοποίηση του ειδησεογραφικού υλικού της περιόδου 1961-1965 τείνει να υποβιβάζει την αναπαράσταση του έντονου αυθορμητισμού και της αρρύθμιστης συνεύρεσης των συγκεντρωμένων κάτι στο οποίο επιδίδεται όπως σημειώθηκε η αριστερή δημοσιογραφία της Αυγής. Μια εξήγηση αυτού του μουνδιασμένου τρόπου υποστήριξης των καθημερινών πρακτικών διαμαρτυρίας μπορεί να βρεθεί ίσως στα επεισόδια που καταγράφονται έξω από τα γραφεία του συγκροτήματος Λαμπράκη (9/8/1965) όταν πλέον έχουν δημιουργηθεί βάσιμες υποψίες στους διαδηλωτές ότι αυτό υπονομεύει τον Γεώργιο Παπανδρέου στη σύγκρουσή του με το παλάτι και τους αποστάτες και προωθεί εναλλακτική λύση (βλ. Στεφανόπουλος). Το κάψιμο των εφημερίδων του «συγκροτήματος» ως μορφή λαϊκής απειλής για την παρασκηνιακή λειτουργία του εκδότη του καταδεικνύει το ότι η δημόσια σφαίρα που διαμορφώνεται εξαιτίας των συνθηκών παρατεταμένης εξέγερσης παύει να έχει ως σημείο αναφοράς και καθοδηγητική γραμμή την επιρροή των «βαρόνων του Τύπου» της εποχής και αποκτά μια αυτόνομη και βίαιη διάσταση.

Η μικρή ή μεγάλη επιφυλακτικότητα του κεντρώου Τύπου να ανάγει σε απόλυτο πρωταγωνιστή των αναπαραστάσεων του τη λαϊκή κινητοποίηση, υποδηλώνει και ένα προσωρινό φόβο για την απώλεια της ηγεμονίας στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης. Ακόμη πιο χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της επιθετικότητας του πλήθους που δοκίμασε η εφημερίδα *Ελευθερία* όταν στήριξε την πράξη της αποστασίας. Η εφημερίδα του Π. Κόκκα και η συνεχής δημόσια αλληλογραφία της με τις Αρχές (π.χ. επιστολές σε βασιλιά κατά τον ανένδοτο και στον Γ. Παπανδρέου κατά τα Ιουλιανά) αντικατοπτρίζει με τον καλύτερο τρόπο το κύρος του Τύπου στην περίοδο πριν τη δεκαετία του '60 ως συνομιλητή της εξουσίας. Η δημοσιότητα της μαζικής διαμαρτυρίας με έμμεσο τρόπο δεν διστάζει προσωρινά να αντιπαρατεθεί με τους μέχρι πρότινος υποθετικούς εκφραστές της, τους ικανούς διαμεσολαβητές του πολιτικού λόγου. Η φιλολογική δημοσιογραφία που επικρατεί μέχρι και τη δεκαετία του '60 στη Ελλάδα δεν μπορεί να ηγηθεί της αναζητούμενης φιλελευθεροποίησης της δημόσιας σφαίρας. Κι αυτό όχι εξαιτίας μόνο της στενής πρόσδεσής της με τα πολιτικά κόμματα και την ουσιαστική αδιαφορία της να λειτουργήσει με εμπορικούς όρους χάρη στα ειδικά της προνόμια, όσο εξαιτίας του γεγονότος ότι μέχρι την εποχή αυτή θεωρεί εαυτόν φορέα απευθείας ή παρασκηνιακής επιρροής στις πολιτικές αποφάσεις, αψηφώντας την μαζική θέληση της κοινής γνώμης. Το αντιδεξιό μέτωπο που συγκροτείται την περίοδο 1961-1965 αναπροσαρμόζει τη λειτουρ-

γία της έντυπης δημοσιογραφίας αναγκάζοντάς την να στραφεί περισσότερο στα κελεύσματα της κοινής γνώμης (η εμπορική επιτυχία που τυγχάνουν οι εφημερίδες τα *Νέα* και το *Βήμα* το 1965 εξαιτίας των Ιουλιανών μεταφράζεται από τις ίδιες ως δημοψήφισμα) και κυρίως επιτυγχάνει τη διάσπαση και τη σύγκρουση στις τάξεις του μέχρι πρότινος ενιαίου εθνικόφρονος Τύπου.

Οι λαϊκιστικές εκφάνσεις του αντιδεξιού μετώπου που αναπτύσσεται και ανακόπτεται κατά τη δεκαετία του '60 βρίθουν από πολιτική ένταση και επιθυμία για συλλογική στράτευση. Υπό αυτή την έννοια η ερμηνεία του λαϊκιστικού στοιχείου με τάσεις αποπολιτικοποίησης ή παραδοσιακού πατερναλισμού δεν αποδίδουν τις συνθήκες πολυσήμαντης αναμόχλευσής του κατά την εξεταζόμενη περίοδο. Η αντιδεξιό λαϊκή διαμαρτυρία που εκδηλώνεται ανεξέλεγκτα με αφορμή τα γεγονότα του ανένδοτου και των Ιουλιανών μπορεί να μην εξελίσσεται σε ένα συγκροτημένο ιδεολογικό και πολιτικό στρατήγημα (κεντροαριστερά) όμως διαμορφώνει το σαφές και αναπόδραστο συμβολικό και φαντασιακό πλαίσιο του μαζικού εκδημοκρατισμού στην Ελλάδα. Το γεγονός ότι το αντιδεξιό μέτωπο της δεκαετίας του '60 είχε στον πυρήνα του έναν καταστατικό ετεροπροσδιορισμό δεν το κατέστησε ούτε φτωχότερο ούτε λιγότερο δυναμικό από άλλες πιο θετικές ιδεολογικές σημάνσεις (αριστερά, κέντρο, σοσιαλισμός, κομμουνισμός). Αντίθετα του προσέδωσε μια υβριδική ιδιότητα που το βοήθησε να ενισχυθεί μέσα στη δικτατορία και να γίνει η κυρίαρχη ιδεολογική συνιστώσα τα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης.

Αναδρομές

ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΕΡΗΣ ΝΕΟΛΑΙΑΣ

ΕΤΗΣΙΑ ΕΚΔΟΣΗ, ΤΕΥΧΟΣ 1 / ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2010

Η ελληνική αριστερή νεολαία του '60
 Αφιέρωμα: Νεολαία και δικτατορία '67-'74
 Ο εραμιστής των αρχείων
 Χρονικό της ΕΜΕΙΑΝ